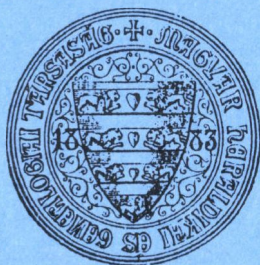

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
A Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL

HETVENKETTEDIK KÖTET
1999/1-2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MCMXCIX

E számunk szerzői

Berényi László, nyugalmazott igazgató (Kismarton)
id. Frivaldszky János, mérnök (Budapest)
Pandula Attila dr., egyetemi adjunktus, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtitkára
Pekár Zsuzsa, nyugalmazott tudományos kutató (Budapest)
Rainer Pál, régész–muzeológus (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém)
Spielenberg-Diószegi György Antal, jogász (Budapest)
Vajay Szabolcs dr., a Genealógiai és Heraldikai Társaságok tiszteletbeli elnöke

E számunk a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

TURUL

LXXII. évfolyam

1999/1–2. füzet

Szerkesztik: KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: PANDULA ATTILA

Nyomdai előkészítő munkák: Garai Péter
Nyomdai kivitelezés: Neotipp Bt, 1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

Spilenberg-Diószegi György Antal: A Spillenbergek család története. Spillenbergek Sámuel (1573–1654) lőcsei orvosdoktor élete; a kassai Spillenbergek festőcsalád (befejező közlemény)	1
Vajay Szabolcs: Még egy királynékné...? I. Endre első felesége	17
Berényi László: Három évtized nagytudós alatt. Esterházy Miklós fiatalsága	24
id. Frivaldszky János: Néhány vonás Stibor vajda portréjához	32
Pekár Zsuzsa: Tűnő emlékek nyomában. Feljegyzések nyolc belvárosi ház múltjának margójára, családtörténettel.....	35

2. Kisebb rovatok

Pandula Attila: Román érdemrendek és érmek. (Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban) – 1998. október 20–november 10.)	52
Rainer Pál: Mi ez?	23

Könyvismertetés

Blazovich László (szerk.): A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban (Ism.: Makra Zsigmond)	55
Bóna Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban (Ism.: Dr. Makra Zsigmond)	56
Hangodi László: Tapolca és környéke 1848/49-ben (Ism.: Rainer Pál)	57
Bertényi Iván (szerk.): A történelem segéttudományai, A történelemtudomány kézikönyve I. (Ism.: Rainer Pál)	57
Niemann, Detlev: Bewertung – Katalog. Orden und Ehrenzeichen Deutschland 1871–1945. (Ism.: Pandula Attila).....	59
Borošak–Marianovič, Jelena (szerk.): 1848 u Hrvatskoj (Ism.: Pandula Attila).....	60

A SPILLENBERG CSALÁD TÖRTÉNETE (BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY)

Spillenberg Sámuel (1573–1654) lőcsei orvosdoktor élete

A XVI. század második felének magas színvonalú kulturális központjai a Felvidék protestáns többségű városainak iskolái voltak. Anyagi és kulturális értelemben is összekötő kapcsolatot jelentettek a reneszánsz magyar kultúra és a következő évszázadok között, ami nem pusztán az ipar és város fejlesztésében, hanem iskolák, kórházak alapításában, valamint az egészségügyi szabályozás fejlesztése területén is megmutatkozott. Ebben a folyamatban jelentős szerepet vállalt a német gyökerű evangélikus városi polgárság: ösztönözték ifjait a külföldi tanulmányokra, és ők diplomával visszatérve városuk szolgálatába álltak. Sok tanulni vágyó fiatal látogatta Európa híres protestáns egyetemeit, ahol lelkészi, orvosi, illetve más képzést szereztek, majd visszatértek szülővárosukba vagy annak környékén folytatták tevékenységüket.

Ez a folyamat jól nyomon követhető a Szepességben a XVI. század dereka táján feltűnő, veszfáliai származású Spillenberg család történetén, mivel a család egyik ágának tagjai – a XVII. század folyamán – három egymást követő nemzedéken keresztül viselték Lőcse városa főorvosi tisztségét. Kiváló gyógyító és közéleti tevékenységük az ország legismertebb orvosai közé emelte őket.

A család leghíresebb tagja, a család magyarországi hírnevének megalapozója Spillenberg Sámuel volt. Kortársai „practicus felicissimus” dicsérő jelzővel emlegették a híres orvosdoktor: a „legboldogságosabb gyakorló” címet kivételesen sikeres gyógyító tevékenységéért kapta.

A híres orvos nagyapja valószínűleg a veszfáliai származású, a szepesi Szomolnok (Schmöllnitz) és Gölnicbánya közelében lévő ezüst- és rézbányákban

munkát végző Spillenberg Márton bányamérő és ércelosztó volt. Ugyancsak ő lehetett az, aki a család fejeként már 1560-ban házbirtokos volt Lőcsén, és ugyanitt 1564. február 4-én polgárjogot kapott. Családnevük a különféle forrásokban Spilenberg,-er; Spillenberg,-er; Spielenberg,-er névírásokban fordul elő.

Spillenberg Sámuel (1572–1654) lőcsei orvos 1615-ös címere

Spillenberg Dávid evangélikus lelkész fia, *Spillenberg Sámuel* 1573-ban született Szepesolasziban (Walendorf). Édesapja még 1595-ben is Szepesolasziban működött. A családtagok közül többen szintén evangélikus lelkészként működtek a későbbiekben.

Spillenberg Sámuel már a lőcsei iskolában kitűnt kivételes szellemi képességeivel, és így tanulmányait a városi tanács anyagi támogatásával német protestáns egyetemeken folytathatta.

A Thurzó Alapítvány adta lehetőséggel élve Lőcse város költségén tanult a külföldi egyetemeken. Thurzó Elek kincstartó 1543-as végrendeletében tízezer forintos alapítványt hagyott Lőcsére, amely összeg a Körmöcbányán lévő kamarához került: az évi nyolcszáz forintos kamatot Lőcse iskolai célokra fordította. I. Ferdinánd király 1549. január 1-jén kötelezvényével kölcsönvette Lőcsétől az összeget, és a Besztercebányán lévő bányák művelésére fordította, majd I. Lipót – jogsértő módon – a hagyatékot 1666. január 9-én a jezsuiták besztercebányai rendházának adományozta.

1592. április 10-én Spillenberg Sámuel visszafizetési kötelezettséget vállalt a városi tanács támogatása ellenében, arra az esetre, ha nem felelne meg az elvárásoknak a tanulmányai során. Patrónusa a lőcsei lelképásztor, Platner Anton volt, neki köszönhette a kapott ösztöndíjat is. Görlitzbe ment, de már májusban Wittenbergbe szeretett volna utazni, hogy a kor híres oktatóját, Hunnius Aegidius doktort hallgathassa az egyetemen.

1593. január 31-én írt leveléből kiderült, hogy a latin mellett görögöt is akart tanulni, ezért Strassburgba kívánt menni, bár továbbra is vonzotta Wittenberg, ahol viszont a természettudományos képzés volt magasabb színvonalú. Lőcse városa Monau Jakob által küldött pénzt Boroszlón keresztül Görlitzbe, amit Mylius Martin magisztertől meg is kapott augusztus 3-án. Kifizette adósságait, szeptember elejétől már Wittenbergben folytatta tanulmányait.

Pénzhiánya miatt váltót írt alá, amely Szent Mihály napján járt le, ezért újabb pénzküldeményt kért Lőcséről. 1594 májusában Wittenbergből Lipcsébe utazott barátjával és tanulótársával, Stephanus Xylanderrel (Holtmannus): Wagner Johann lőcsei könyvkötőt keresték, mivel az nem adta át ösztöndíjukat, amelyet már Szent György napja előtt meg kellett volna kapniuk.

Wittenbergben bölcséleti tanulmányokat folytatott, de mindennél jobban szeretett volna Baselben az orvosi karon továbbtanulni. Ez év nyarán Xylan-

derrel együtt Hermann Michael wittenbergi polgárt bízták meg, hogy Lőcsén vegye fel számukra ösztöndíjukat.

1595. április 2-án ismét Lipcsében vették fel ösztöndíjukat a húsvéti vásáron Siegel Christoph lipcsei kereskedőtől: Spillenberg Sámuel 52 tallért kapott.

Május 5-én Wittenbergben tartózkodott, ahonnan Strassburgba, majd Baselbe utazott. Négy hetet töltött a városban, nyáron gyógynövényekkel, télen a belőlük való gyógyszerkészítéssel akart foglalkozni, amelyhez Plater Felix baseli főorvos segítséget is ígért számára, de a nagy drágaság miatt nem tudott ott maradni, ezért a szünidő alatt elutazott Regensburgba.

Itt Kramer Jakobot látogatta meg, akin keresztül megismerkedett Ruland Martin regensburgi orvossal, aki a famulusául fogadta volna teljes ellátással, könyvtárhasználattal, természetesen megfelelő összeg ellenében. Ám ez végül megghiúsult, ezért Regensburgból Altdorfba utazott, ahol viszont az orvosi képzést túlságosan elméletinek találta.

1596 tavaszán Görlitzben vette fel ösztöndíját, de júliusban már ismét Regensburgban tartózkodott, ahol egy gyógyszerésznél tanult. Innén küldött levelet rokonának, Hirschhorn Johannnak és Lőcse város tanácsának is. (Hirschhorn Johann 1644-ben halt meg. Édesapja, Hirschhorn Johann, 1573-tól szenátor, 1579–82 között pedig Lőcse város bírója volt. A Hirschhorn név először 1600-ban szerepelt a házbirtokosok listáján. E lőcsei rokoni kapcsolat vélhetően fontos lehetett számára.)

Regensburgban sokat tanult, gyógyított, és elsajátította a gyógyszerkészítés tudományát is. Itt kialakuló mély szerelmi kapcsolatáról onnan tudhatunk, hogy egyik levele tanúsága szerint nősülési szándékáról csak családja igen határozott ellenzésére mondott le.

Ez év őszén Baselbe ment az egyetem orvosi karára, ahol másfél év megfeszített tanulás után 1598. január 26-án orvosdoktorrá avatták. Már Wittenbergben – a teológiai tanulmányok mellett – orvosi ismeretekkel is foglalkozott, de orvosdoktori oklevelét Baselben szerezte meg, miután a tudósok ünnepélyes gyűlésén megvédte a magyar betegségről és a gyógyító utasításokról szóló tétéleit. Avatási értekezése a *Theses de Morbo Hungarico Quas... Pro Gradu Doctoratus in Arte Medica consequendo publice discutiendas proponit...* címet viselte. Ezt 1597-ben nyomtatásban is megjelentette Schroeter Johann baseli nyomdásznál. LXXV tételt tartalmazó művét Plattner Antal és Carl Bálint lőcsei férfiúknak ajánlotta.

Január 27-én kézhez kapott lőcsei ösztöndíjából és háromszáz forint hitelből rögtön drága gyógyászati eszközöket vásárolt.

Eszét és kitartását jól jellemzi, hogy az igen kiváló képességű és a lőcsei evangélikus egyházban később igen nagy szerepet játszó Xylander (ő volt Sáros és Szepes vármegye első szuperintendense) az egyik, Lőcse városa tanácsához írott levelében kiemelte, hogy ő is Spillenberget Sámuelnek tekinti példaképének tanulmányai folytatásában.

1598 tavaszán Regensburgban tartózkodott, ezután tért csak haza Lőcse városa kérésére, ahol ezt követően orvosként dolgozott. 1599–1600-ban két levélben panaszkodott, hogy nem kap semmiféle illetményt a várostól orvosi munkája fejében, pedig a külföldi orvosok csak hatalmas fizetség fejében voltak hajlandók Magyarországra jönni gyógyítani.

Két éven át gyógyított a városban, a hat évi, Lőcse által finanszírozott németországi tanulmányok után. Igen nehéz helyzetben volt, mert a város ebben az időszakban nem biztosított fizetést számára. Ennek ellenére elsőként létrehozta Lőcsén a városi patikát és felszerelte ezt drága gyógyászati eszközökkel. Orvosi gyakorlata kezdetben csak Lőcsére és a vármegye területére terjedt ki, de az általános orvoshiányt jól jellemzi, hogy már 1598-ban – felekezeti hovatartozásától függetlenül – az egri püspök is kért orvosi segítséget a fivére gyógyítására.

1600 nyarán nem lévén pénze, be kellett zárnia a patikát: Iglóba ment; annak ellenére, hogy Lőcsén pestisjárvány tört ki. Édesanyjának a járvány ellen hagyott orvosságot, és annak is küldött, akinek még szüksége volt erre, sőt még orvosi tanácsadást is tartott. Mindezt egyébként szintén ingyenesen tette.

Július 27-én az iglói torony csúcsára írt saját kezével egy gyönyörű verset, amit egyébként csak annak leomlásakor fedeztek fel:

„Mint amiként e tízes faderék áll testben erősen
s szép koronája fejét égre mereszi híven:
úgy álljon, polgárok, erényetek is szívetekben,
ámde szilárd hitetek égbe vigyen titeket.”

Ekkor már felesége volt Dirner Jónás bíró leánya.

1605-ben ismét hazatért Lőcsére, ahol a város főorvosa lett, és Szepes vármegye első választott megyei orvosaként (physikus) évi 160 forint fizetést kapott a vármegyétől.

Közéleti szereplését, hírnevét az is jól tükrözi, hogy Lőcse város szenátorává választották megyei orvosi tiszte mellé. Orvosi hírneve csakhamar távoli vi-

dékeken is elterjedt, gyakran hívták Egerbe, Kassára, Nagykárolyba, Szatmárba, majd Erdélybe és a királyi Magyarország legkülönbözőbb városaiba. Hírnevét jól tükrözi, hogy Körmöcbánya háromszor – az 1608., 1610. és 1620. években – is megkísérelte átcsábítani orvosnak a városukba, de nem jártak sikerrel.

1610. november 24-én Thurzó György levélben fordult Beszterce városához, amelyben tudatta szándékát, hogy kérje fel Spillenberget Sámuelt arra, költözzék a Thurzó-birtokhoz közelebb lévő Beszterce városába orvosnak. Ezzel egyidejűleg a város gondoskodott volna alkalmas lakásról, fáról, sőt ha gyógyszerterápiát akart volna létesíteni, akkor rajta kívül – a nádor akarata szerint – másnak nem engedélyezhettek volna a város ilyet.

November 30-án édesapja, Spillenberget Dávid a szepesi papi egyesületek és a világiak Lőcsén tartott zsinatán a bányavárosok fraternitásának (testvérületének) képviselőjeként jelent meg Gölncibánya conseqniorjaként. Lőcsén a reggeli istentisztelet után az iskola épületében gyűltek össze a Szepes megyei papok és a világiak a nagy zsinatra: a 66 lelkész és 8 világi jelenlévő között ott volt Spillenberget lelkéssel együtt Xylander, Görgey Keresztély és Draveczy Sámuel is.

Bocadius János, a kassai iskola rektora 1612-ben Bárfán jelentette meg *Hexasticha votiva vel strena poetica, ominis boni gratia* címmel versgyűjteményét a kor hírességeiről, főurakról, polgáriakról, egyháziakról és világiakról. Sok más neves ember között Spillenberget Sámuel, Clementis Mihály, a Máriássyak, a Thurzók, Xylander és Alvinczi Péter tiszteletére is írt hatsoros verseket. Ezekben a fogadalmi versekben úgy fejezte ki hálóját Bocadius, hogy sorra vette azokat a jóakaróit, támogatóit, akik segítették őt vagy a családját nehéz börtönévei alatt.

1614-ben Bethlen Gábor fejedelem udvari orvosává nevezte ki, majd a következő évtől gróf Thurzó György nádor tette főorvosává (archiater). Spillenberget hírnevére jellemző, hogy kortársa, Cunradi Gasparus mindkét fenti adatot megemlítette ekkoriban kiadott két könyvében: az elsőt a „Prosopographia Melicae” (Verses dicséretetek, II. ezre, 185. lap) címet viselő, 1614-ben Frankfurtban kiadott művében, a másodikat pedig a „Theatri symbolici” (Jelképes Színház, IV. centuria, 164. lap) című könyvében. Frankfurtban kiadott könyvében Cunradi még egy epigrammát is fűzött a neves orvosdoktor dicséretére:

„Ozmánt írt a magyar, bajból én ezt kikupálom,
Vajh melyik árt többet a türknek a kard, avagy én?”

1615. október 2-án kelt az a papírmalom létrehozását – Lőcse városának ugyancsak e tárgyban ez év január 2-án kiadott engedélyét – átíró királyi szabdalom, mely engedélyezte Spillenberget Sámuel számára a Lőcséhez tartozó Teplic völgyben a régi gabonamalom átalakításával papírmalom létrehozását, és elmentételezéseként évi 40 forint fizetésére kötelezte a doktort a kincstár részére. Különös kegyelemből elrendelte a királyi engedély, hogy a Felvidéken 40 éven belül senki más ilyen jogosítványhoz ne juthasson, sőt azt is meghagyta Lőcse városának, hogy az első alkalommal megszabott bért a jövőben semmi szín alatt se emelhesse, és a város tartozott a folyamodót és örökösait mások esetleges zaklatásaitól megvédeni.

Szepestapolcán (Szepes vármegye szepesszombati járásában), Lőcse város birtokán alapította meg papírgyárát, ami száz éven keresztül szállított papírt a lőcsei Breuer-nyomdának, sőt Kassára és Bártfára is jutott belőle. (Szepestapolca a XVI–XVII. században a Szepesség egyik leggazdagabb települése volt, de ötször égett le. Utolsó alkalommal a lakóházak nagy részével együtt semmisült meg szeszfőzdéje, gótikus temploma és a nevezetes papírgyár is.) Papírmalmát a Teplice-patak mellett egykor állott, de elpusztult gabonaőrítő malom helyén létesítette. A télen sem befagyó, tiszta vizű patak tette alkalmassá a helyet a virágzó vállalkozás létrehozására. Pártfogolta az irodalmat: saját költségén számos munkát megjelentetett azokban a nyomdákban, melyeket papírmalma látott el papírral. Kizárólagos jogot kapott a királytól papíros előállítására, az övé volt az első papirosgyártó üzem Lőcsén, az 1530-ban leégett papírmalom óta. Az általa gyártott papírt Lőcse városa, később pedig a család címerének vízjelével látta el az alapító híres orvosdoktor. 1696-ig volt a család tulajdonában e papírmalom, ezután Lőcse városáé, 1785-től pedig a Kincstáré lett.

A neves orvos által létesített papírmalom működésének igazi jelentőségét Lőcse városa számára jól mutatják a Xylander, a Huszonnégy Szepesi Város Papi Közösségének szeniora (Fraternitas Scepusiensis XXIV Regalium Senior) által a fraternitás anyakönyvébe írt sorok, melyek szerint „az igen híres és kitűnő Spilenberger Sámuel orvosdoktor úr, a Lőcsén, Szepes megyében és másfelé is működő szerencséskezű orvos épített elsőként papírmalmot a lőcsei Teplicen. Adja Isten, hogy a tudománynak ezt a páratlan segítőszertől szülővárosunk és utódaink minél tovább használhassák”. Az óhaj teljesedett, mivel

1840-ben még létezett ez a papírgyár. Vállalkozása sikerét és közismertségét mutatja az a körülmény is, hogy Dessewffy József gróf 1818-ban írott levelében arról tájékoztatta Kazinczy Ferencet, hogy „Cornides azt mondá Windisch Ungarisches Magazinjában, hogy Magyarországon Szepes vármegyében a teplitskai volt a legelső papírosmalom, 1613-ban felállította Spillenberget Sámuel”.

A kortársak az irodalom pártfogójaként is ismerték, hiszen saját költségén számos munkát megjelentetett azokban a debreceni és felvidéki nyomdákban, amelyeket papírmalma látott el papírral. Megbecsült orvosként olyan ipartelepnek volt megteremtője, melyből abban az időben másik még nem állott fenn.

1615. október 20-án Prágában II. (Habsburg) Mátyástól címeres nemeslevelet kapott adományul. Spillenberget Sámuel nemeslevelét Szepes vármegyében 1617. február 13-án, Abauj vármegyében pedig 1658. december 9-én hirdették ki. A címeres nemeslevelen

egyenesen álló, csücskös talpú, arany rámjú címerpajzs fekete mezejében jobbra fordult, kitátott szájából piros nyelvet kiöltő, mellső lábait előre nyújtó, hátsó lábain ágaskodó kétfarkú arany oroszlán díszlik, aminek nyakára félg tekeredő, az oroszlán feje felett szintén jobbra fordult, piros nyelvet kiöltő, aranykoronát viselő zöld kígyó található.

A címerpajzs felső peremének közepén elhelyezett pántos sisak heraldikai koronájából, sisakdíszként a pajzs mezőjében lévő kétfarkú arany oroszlán kinövő helyzetben, nyakán zöld kígyóval emelkedik. A pajzstakarók arany-feketék.

Az eredeti, latin nyelvű, II. Mátyás által adományozott nemesi oklevél magyar fordításában is érdeemes talán megismerni – az adományozott jogok körén túl – a címer leírását, mely szerint

„fekete színű álló katonai pajzson egy teljes, természetűen ábrázolt, vállá fölé emelkedő kétágú borzas farkú, mellső lábait előrenyújtó, kitátott szájából nyelvet kiöltő, hátsó lábain ágaskodó arany oroszlán mintegy a pajzs jobb oldala felé tartva emelkedik, és az oroszlán nyakára egy nyitott szájából nyelvet kiöltő, koronával koszorúzott fejű teljes kígyó csavarodik a farkával, és az oroszlán feje felett a pajzs jobb oldala felé tartva kanyarogn emelkedik. A pajzsra boruló királyi koronával ellátott, katonai tölcéses nyílt sisakot az előbbihez hasonló, lágyékáig emelkedő oroszlán díszíti. A sisak tölcésére arany és fekete szalagokkal ékesített, amelyek a pajzs területén összevegyülve hullámznak és a pajzsot tetszetősen díszítik oly módon, amint mindez jelen oklevélünk kezdetén, vagyis fejénél a festő tanult keze és művészete által a szemlélők szeméi számára kellemes látványt nyújtva sajátos és valódi színeivel megfestette. Kegyelmesen elrendelem, hogy mindez ajándékozassék és nyújtassék át SAMUEL SPILENBERGER és az ő megszületett és megszületendő örökösei és mindkét nembeli utódai részére. Biztos tudással és megfontolt lélekkel jóváhagyjuk és megengedjük, hogy ő maga és utódai a jövőben és minden időben ezen

pagjs, tehát nemesi jelvény hirdokában. Magyar Királyságunk és alávetett részei többi nemesi szokása szerint természettől vagy ősi szokás szerint használt vagy élvezett ugyanazon jogokkal, előjogokkal, sérthetlenséggel és szabadsággal rendelkezzen, bárhol csatában, harcokban, lovagi játékokban, tornákban, párbajban és minden más hasonló bármilyen katonai és nemesi tettei során viselje és hordja, valamint pecsétjén, leplein, edényein, szőnyegein, gyűrűin, zászlóin, pajzsain, sátrain, házain, sírboltjain és bármilyen ügyében és vállalkozásában, az igazi, ősi és őszinte nemesség nevében, úgy ő, mint örökösei dicsőségek magukat. Mindezt kihirdetjük, adományozzuk és engedélyezzük jelen írásunk erejénél fogva, amelynek emlékeztetere és örök megerősítésére jelen levelünket magyar királyi titkos pecsétünkkel SAMUEL SPILLENBERGER, megszületett és meg nem született örökösei és mindkét nembeli utódai számára ajándékozni és engedélyezni kegyelmesen parancsoljuk.”

E címeradományozás az orvosdoktor részére a két címerállat együttes alkalmazásával, a rettenthetetlen bátorsággal párosuló kimagasló szellemi teljesítmény jelképeként egyedülállónak minősíthető a magyar címerábrázolásokat illetően.

Abraham Cebani 1616-ban jelentette meg erkölcsnemesítő versgyűjteményét Bártfán „Salutaris adversus animea pestem officina...” címmel, ehhez írt üdvözlő verseket Spillenberg Sámuelen kívül Bocatius János és Okolicsányi Mihály is.

Ugyancsak ez év április 24-én másodszor is megnősült: feleségül vette Clementis Magdolnát, Clementis Mihály lőcsei tanácsos, bíró, jegyző leányát.

Ebből az alkalomból Bocatius János, Xylander István, valamint Fabricius György kassai evangélikus lelkész írtak üdvözlő verseket a boldog párnak a Bellaria poetica. „Convivio nuptiali...” címet viselő lakodalmi köszöntéseket tartalmazó versgyűjteményben. (Clementis Mihály egyébként 1590–99 között a lőcsei iskolában segédtanító volt. Bírói tevékenységét örökíti meg egy szép latin nyelvű emléktábla, ami ma is látható a régi lőcsei Városháza homlokzatán.)

A Philipp Melanchton által még a XVI. század közepén kérdés-felelet alakjában megírt, és 1619-ben Lőcsén kiadott latin nyelvtankönyvhöz („Compendium grammaticae Latinae...”) írt ajánló verset Spillenberg, Xylander és Bocatius.

Ez év márciusában orvosi konzíliumra hívták II. Mátyás súlyos betegsége gyógyítására, de a kezelés ellenére az uralkodó meghalt. A meghívás ténye is arra utal, hogy orvosaink és természettudósaink éppen egybeforrtak a német tudományos élettel, mint a prédikátorok és tanárok. Többen közülük egyébként német tudós társaságok tagjai is lettek, és a fejedelmek is gyakran fordultak hozzájuk tanácsért.

A felvidéki németek lakta városokban számos híres köztiszteletben álló orvos élt, ahol – miként a többi cé-

hes mesterségnél is – gyakran apáról fiúra öröklődött a mesterség, és egész orvosdinasztiák alakultak ki.

Az orvosi munkák legnagyobb részét is természetesen a nemzetközi tudomány nyelvén, latinul írták meg, a német nyelvet csak ritkán, leginkább népszerű könyvekben vagy röpiratokban használták, amelyeknek megírására az akkori mozgalmas, háborús években gyakran pusztító pestis és más veszedelmes ragályok adtak alkalmat.

Spillenberg Sámuel Lőcse város főorvosaként írta meg a pestissel történő fertőzés ellen való védekezésről, 1622-ben orvosi szakkönyvét: egyidejűleg jelentette meg latin („Tempore infectionis haec ante omnia observanda, quae sequuntur”), illetve német nyelven („Zur Zeit der Infection soll mann vor allen Dingen nachfolgende Mittel brauchen”). Mindkét kiadvány Schultz Daniel lőcsei műhelyéből került ki.

A két azonos tartalmú kiadvány két fejezetre (I. Pro praeservatione – II. Pro curatione, illetve I. Zu verhütung der Pest – Folget zum II. die Curatione) tagoltan tartalmazta a szerző orvosi tanácsait a pestis elleni védekezésről, az orvosságokról és gyógynövényekről.

Ezeket a praktikus egészségügyi tanácsokat tartalmazó népszerű füzeteit, valószínűleg hatósági felkérésre írta, mert a legtöbb későbbi lőcsei vagy szepességi orvos hivatalos felszólításra készült munkái mind hasonló tartalmúak voltak.

Bethlen Gábor 1624. március 13-ai levelében rá és a többi lőcsei orvosra bízta a Lőcsén elhunyt brandenburgi őrgróf holttestének boncolását, és kérte, hogy a hulla belső szerveiről, a boncolás eredményéről készült részletes jelentést küldjék meg részére. Az elhunyt Jagerndorf a németországi szövetséges protestáns hadak egyik vezére volt, és Bethlen segítségére érkezett Érsekújvár alá.

Ebben az évben végzett Duchon János Wittenbergben, aki művét („Synopsis Naturalis Scientiae...”) pártfogójának, Spillenberg lőcsei orvosnak ajánlotta. Duchon János később Besztercebányán a líceumban az orvosdoktor testvére, Márton tanítólelkészeként jelentős hatással volt tanítványára.

1625. október 10-én a lőcsei városi tanácshoz írott levelében Bethlen Gábor erdélyi fejedelem gyógyítani küldte Károlyi Mihályhoz, a sógorához. (A fejedelem egyébként 1605-ben vette feleségül Károlyi Zsuzsannát, Károlyi Mihály oldalági rokonát.)

1626. december 24-én Szepesszombatról érkezett kíséretével Lőcsére Bethlen Gábor. A fejedelem aki pár nappal később, január 9-én Kassáról írott levelében Spillenberg Sámuelre bízta kíséretének két meg-

betegedett nemesifjú tagja gyógyítását, majd február 1-jén Bethlen nevében Bornemissza János levélben kérte a lőcsei orvosdoktor, hogy tájékoztassa őt a betegek állapotáról.

1629-ben egy asszonyt azzal gyanúsítottak, hogy megbabonázta a híres lőcsei orvost. A meggyanúsított nő csak annyit ismert el, hogy egy Barten nevezetű ember tehenét akarta megrontani, hogy azt hat kisgyermek táplálására megszerezze. A városi tanács nem látott okot ugyan a kínvallatásra, de az asszonyt száműzte a városból.

Ziegler Georg (Cieglerus, Tegelman) rigai tanító, tudós 1598-ban „Discursum de incertitudine rerum humanarum theologicum, ethicum, et historicum” (Teológiai, erkölcsstani és történelmi eszmefuttatás az emberi dolgok bizonytalanságáról) címen jelentette meg művét, amit Betuleius Josquinus számos példázattal bővítve adott ki „Discurs von dem höchsten Gut...” címen. Betuleius Lőcsén 1618-ban kinyomtatott népies vallásos könyvéhez üdvözlő verseket írtak Spillenbergs Sámuel, Bocatius és mások is. Ezt a könyvet tizenkét évvel később, 1630-ban Szeneci Molnár Albert fordította le magyarra és nyomtatatta ki. Spillenbergs Sámuelen kívül fia, Spillenbergs Jónás lőcsei gyógyszerész is írt ajánló verset az ekkor kiadásra kerülő magyar nyelvű könyvhöz, mely az „Értekezés a legfőbb jóról” címet viselte.

A mű alapgondolata az a meggyőződés volt, mely a középkori metafizika XVI. századi hatását mutatta: a földön legfőbb jó, igazi boldogság nincs. A főgondolathoz a könyv bibliai és történelmi példázatok mellett ókori keresztény írók műveiből vett idézetek hosszú sorát fűzte, amelyek a vallás és a humanizmus által felvetett ismeretekből táplálkoztak. A klasszikus és modern, a szent és profán példázatok híven tükrözték a XVI. századi ember naiv életbölcességét: ezek a példázatok tették a könyvet a hazai német olvasók előtt is közkedvelté, amint ez a lőcsei kiadás előszavában is megtalálható.

A híres és megbecsült orvosdoktor ajánló versében az ember mulandóságát állította szembe többek között Nagy Sándor hatalmával, és hitet tett a földi életet követő boldogabb örök élet mellett:

*„Nagy Sándor, ki egész földrészt hódította magának,
mehódolt a halálnak s nyúvek étele lett.
Kincs, rang és a gyönyör szentháromsága csak ezt ér,
isteneként a világot mit leborulva imád.
Mind, ki a legfőbb jót e világon véli elérni,
kákán vél gőcsöt és tűzben keres jeget az.*

*Istenesen halj meg, törekedjél erre s eléred
menten a legfőbb jót, mit szanaszét keresel.”*

1634-ben szintén a pestis ellen írta orvosi tanácsokat tartalmazó művét („Pestis alexiatus renovatus Et in Usus Communem Comitatus Scepusiensis Publicatus. Quae Huc pertinent Medicamenta Characteribus notata, in Pharmacopulico Leuschoviensi venalia prostabant”), amit Thurzó Ádámnak ajánlott március 19-én. E könyve a híres lőcsei Breuer-nyomdából került ki, ahová az orvosdoktor papírgyára szállította a papírt. A mű fejezetei voltak: Tempore infectionis haec sequuntur I. Pro praeservatione – II. Pro curatione. Ezek a fejezetek megegyeznek az 1622. évi kiadással, majd ezek után cím nélkül közölte egy latin nyelvű versét a sáttán betegséget okozó szerepéről.

Gyakran járt Kassára, ahol a híres Alvinczi Péter református papot és hitvitázót kezelte. (1634. november 22-én levelet írt Alvinczinek, aki ezt már nem kaphatta meg, mivel 24-én meghalt.)

1635. január 14-én Máriássy János és Palugyai Zsófia menyegzőjén vett részt az orvosdoktor (Samuel Ludimontanus Spilenberger md. generosi dn. sponsi ante annos XXX. ex. ss. baptisate suspector), aki versével tisztelte meg az ifjú párt a Syncharma beneprecatorium in solemnitate nuptiarum... című lakodalmi köszöntő- és versgyűjteményben, amit ez alkalomból Cebani Ábrahám állított össze. E házaspár dédunokája, Radvánszky Fruzsina lett a felesége Spillenbergs Sámuel dédunokájának, a legifjabb Spillenbergs Dávidnak.

Frölich Dávid matematikus, természettudós Bertalan Bertalan leányával, Judittal tartott menyegzőjére 1635-ben kiadott lakodalmi köszöntő versgyűjteménye (Epithalamia votiva et gratularia...) tartalmazza Spillenbergs Sámuel és fia, Spillenbergs Jónás üdvözlő költeményeit is.

Ugyanebben az évben Alauda Bertalan lőcsei evangélikus lelképásztor és Hertel András, kassai tanácsos nevelt leánya, Lapscher Zsuzsanna menyegzőjére a híres orvosdoktor már fiaival, Spillenbergs Jónással és ifjabb Spillenbergs Sámuellel írt üdvözlő verseket a Gamelia votiva et beneprecatoria in solemnitate nuptiarum... című, német és latin nyelvű lakodalmi versgyűjteményben.

A Magyar Nemzeti Galéria barokk anyagában található jelenleg egy festmény Samuel de Spilenbergs filozófusról és orvosról (Ieltári száma: 79.21 M). Olaj, vászon portréját valószínűleg testvére, id. Spillenbergs János kassai festő készítette. A festmény tanúsága

szerint 65 éves korában ábrázolja a festmény, és az 1573-as születési dátuma is megtalálható a képen. Határozott arcú, szakállas, szigorú, de értelmes tekintetű férfiút ábrázoló kép, a festményen lévő feliratok alapján 1638-ban készült. Lőcse város bírója (iudex) volt a festmény állítása szerint, de ezt semmilyen más forrás nem erősíti meg. A festményen látható még az 1615-ben kapott nemesi címer. A képen jobb kezében egy vörös rózsát tart, testét német köpeny takarja, melyen a nyakánál fehér gallér húzódik. Az eredetileg barokk stílusú, sötét tónusú 102 cm magas kép szögletes volt, de ezt később ovális alakúra vágták.

Fia, Spillenberg Dávid (1627–84) lőcsei orvos és bíró arcképét – ma az Orvostörténeti Múzeum anyagában lelhető fel, és szintén ott van rajta a nemesi címerük – pedig valószínűleg a kassai ifj. Spillenberg János (1628–79) festette.

Ők a fentiek alapján unokatestvérek voltak. A festő ifjú korában sokat tartózkodott Lőcsén, ahol 1658-ban Zabler Jób lőcsei lelkész portréját alkotta meg.

1639-ben adta ki Frölich Dávid királyi matematikus a „Medullam Geographiae practicae” (A gyakorlati földrajz veleje) címet viselő könyvét, amihez egy szép eléjiát írt a híres orvosdoktor.

Hat fián (Jónás, János, Pál, Mihály, Sámuel, Dávid) kívül két leánya született. Egyik leánya Banirer Henrik besztercebányai gyógyszerész felesége volt. (Férjét 1645-ben Wesselényi Ferenc elfogatta, mivel Murány várára sértőt mondott, ami összefüggésben volt a bárónak Széchy Máriával való szerelmi viszonyával.) Másik leánya, Katalin Schönlin János Fülöp eperjesi orvosdoktor felesége lett.

1646-ban II. Rákóczi György a felesége, Báthori Zsófia gyógyítására Nagyváradra hívta az ekkor már 73 éves lőcsei orvost.

Ebben az évben a Lőcsei Krónika a város jövedelemforrásai között a 48. pontban említette a papírmalmot, mint a város egyik jövedelemforrását, ami jól mutatta a híres orvos és filozófus üzleti érzékét.

1648. október 25-én Spillenberg Sámuel orvosdoktor, aki ekkor már ötven éve volt Lőcse város hivatalos orvosa, sok szerencsét kívánt Schlegel Kristóf lőcsei lelkésznek annak az napi esküvője alkalmából. (Erről az 1770 körül Eperjesen élő dobai Székely Sámuel nyugalmazott ezredes tulajdonában lévő kéziratos napló tanúskodott, kortársa Weszprémi István orvostörténeti könyve szerint.)

1654. június 11-én Lőcsén halt meg. (Hain Gáspár: Lőcsei krónika. „11 junij ist H. Samuel Spillen-

berger Medicinae Doctor und vill Jähriger berümter Practicus, im hohen Alter selig verschieden”.)

Haláláról a „Miscellanea Curiosa, sive Ephemeridum Medico-Physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum” latin nyelvű folyóirat még 1688-ban is megemlékezett, és egyúttal közölte az *Effigies humana in ossiculo cordis humani* („A szív csontocskáján lévő emberalakról”) címet viselő kisebb terjedelmű latin nyelvű anatómiai észleletét.

A hagyatékában lévő tárgyak a következők voltak: gyémánt hegyekkel díszített ezüst kanna, kilenc nagy festmény, zöldre festett kettős almárium, nyolcszögletes asztal, vörösmárvány asztal, íróasztal, sárgára festett baldachinos ágy (a kor szokása szerint a mennyezetes fekhelyet lefutó függöny választotta el a szoba többi részétől), bőrrel bevont szék, két bőrvánkos és négy ív alakú lóca.

Spillenberg Sámuel és fia, Spillenberg Dávid orvosdoktorok életművét és hírét jól tükrözik Zabler Péternek a Memoria Medicorum Thorunensis (Torunyi orvosok emléke) című alkotása 687. verssorában írtak:

*„Ott, hol a Kárpátok magas ormai nyúlnak az égig
Leucopolis mellett, a gonosz bajokat kikezelve,
Két Spilenger neve él a szívekben örökké.”*

Hírneve sokáig nem ment feledésbe, amit az a tény is mutat, hogy amikor Fischer Daniel 1732-ben az „Epistola invitatoria eruditae Pannoniae dicata” című, 31 oldal terjedelmű művében egy magyar orvostermészettudományi folyóirat és társulat létrehozásának tervét felvetette, akkor hivatkozott Spillenberg Sámuelre, mint aki szerint a XVI. századi orvos, Bonanus Procopius elveszettnek hitt „De Admirandis Hungariae rebus” (Magyarország csodálatos dolgairól) című műve Ausztriában lappanghat valahol, tekintettel arra, hogy a szerző is ott halt meg.

A család a XVII. században már országshíres ismert volt vagyonszármazásáról, ami annak volt köszönhető, hogy a híres lőcsei orvosdoktor fia, Spillenberg Dávid (1627–84) felesége, Reuter Zsuzsanna Regina hozományként selmeci arany- és ezüsttárnák részvényeit vitte a házasságba.

1751-ben Spillenberg László (1728–91) özvegy édesanyjával, Radvánszky Fruzsinnával együtt birtokadományként kapta Mária Teréziától Hadusfalva, Szepesmátyásfalva és Gibel településeket. Innen származik a „hadusfalvi” nemesi előnév, amit a család egyik – Zemplén vármegyébe származott – ága viselt a XVIII. század második felétől. Hadusfalva

egyébként Szepes vármegye iglói járásában volt található, 1229-ben már határoklevél említette nevét, később Edösfalvának hívták.

A család tagjai előkelő felvidéki familiák tagjaival kötöttek házasságot, mint a budaméri Újházy, Lehoc(t)zky, Radvánszky, Pulszky, turócdivéki Plathy, szentmiklósi Pongrácz, Pottornyay, Barna, Szervitzy, raksai Raksányi, lipóczi Keczer, Okolicsányi, trebosztói Révay, csabacsüdi Dókus és a bártfai Szabó családok.

Utóbb a család tagjai elköltöztek Lőcséről, 1728-ban már nem szerepelt nevük a házbirtokosok listáján. A leszármazottaik az eredeti Spillenberger név helyett a Spillenberget nevet használták. Utódaik Szepes, Abaúj és Zemplén vármegyékben földbirtokos nemesként működtek a megyei politikában és közigazgatásban. Egyikük, hadusfalvi Spilenberg Pál – ügyvédként és lapszerkesztőként – a szabadkőműves mozgalomhoz csatlakozva az országos politika szintjére is eljutott.

A Spillenbergek család Erdélyben is többfelé elterjedt, ahol könyvkötéssel, könyvkereskedéssel, közigazgatási tevékenységgel foglalkoztak. Az erdélyi ág tagjai a Lötsey előnevet használták, közülük Lötsey Spillenbergek Sámuelnek 1777. december 15-én Szepes vármegye bizonyítványt adott ki a nemességéről.

A KASSAI SPILLENBERG FESTŐCSALÁD

Valószínűleg a Lőcsén 1564. február 4-én polgárjogot kapott Spillenbergek Márton szomolnokai és gölnichányai bányamérő és ércelosztó unokája és Spillenbergek Dávid evangélikus lelkész fia volt id. Spillenbergek János, a legjelentősebb kassai festőcsalád első képviselője.

Id. Spillenbergek János

Id. Spillenbergek János 1619-től Kassán élt és alkotott, ahol 1621. február 4-én kapott polgárjogot: három forint lefizetése mellett bemutatta nemzetséglevelét, és rendelkezett azokkal a feltételekkel, amelyek a polgárjog megszerzéséhez szükségesek voltak: volt felesége és a városban háza.

1619. június 15-én vette feleségül Kurtzweil Esztert, az 1614-ben elhunyt Kurtzweil Kristóf kassai festő leányát. Felesége testvérét, Erzsébetet Fridel

György fegyverderékgyártó vette feleségül még 1614-ben. A városi telket Kassán 1624. április 19-én vásárolta a korábban elhunyt Farkas Tamás örökösaitől.

Id. Spillenbergek Jánosról fennmaradt feljegyzések szerint 1625. december 20-án Bethlen Gábor fejedelem parancsára a kassai kamara nyolcvan aranyat fizetett ki a képíró számára, amelyet azzal érdemelt ki, hogy Erdélyben, a gyulafehérvári palotában a fejedelem szolgálatában dolgozott. A továbbiakban is kapott jelentős megbízást a fejedelemtől: Kassán 1626. március 2-án tartotta Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin a lakodalmát, amely alkalmából a „kamaraház” kifestésére kapott megbízást. A hatalmas előkészületekre jellemző, hogy a kassai tanács ebből az alkalmából Lőcséről képírólegényeket kért segítségnek.

A gótikus stílusú, a XV. századból származó kassai Lőcsei-ház onnan kapta nevét a XVI. században, hogy tulajdonosa ekkor Lőcse városa lett: biztonságos szállást biztosítottak így a lőcseiek kereskedőiknek. A ház legnagyobb eseményét talán az jelentette, hogy 1626. március 2-án itt tartották fényes lakodalmukat Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és Brandenburgi Katalin, a brandenburgi választófejedelem leánya. Politikai aktus is volt ez, mivel – egyébként Bethlen többszöri kikoszorúzása után – a házasság létrejött egyben a nyugati protestánsokkal közösen létrehozott Habsburg-ellenes liga kialakítását eredményezte. Nem kevesebbet várt ettől a fejedelem, mint a három részre szakadt ország egyesítése megvalósításának kezdetét. Az esemény valóban jeles diplomáciai siker volt, de valódi eredményt nem hozott. A megjelent mintegy két és félezer vendég között a legjelentősebb európai uralkodóházak – német-római, bajor, spanyol és török – képviselői is ott voltak, igen értékes ajándékaikkal együtt.

1628. február 11-én Medveczky János polgárjogot nyert, és ezért id. Spillenbergek János tiltakozott a városi tanácsnál. Medveczky február 17-én pedig a tanácshoz fordult elégtételért „mivel ez minap rutul gyalázott kegyelmetek előtt, kívánom, hogy elöljönne, hadd felelne meg neki”. Márciusban pedig Tucz Mihály panaszolta be a képírót a városi tanácsnál, mivel „hogy az Spillenberger János az ő felsége czeigháza felől és abban levő mesteremberei felől rutul szólt, törvény nélkül nem engedti”. Ráadásul ekkor került ki a képíró a közgyűlés tagjai közül, és ezért írásban megvádolta még a tanácsot is, amiért 40 forintra büntették.

1629. február 1-jén a festő a városi tanácshoz fordult, hogy a három évvel korábbi fejedelmi lakodalmra végzett munkája ellenértéke végett Béllaváry udvari főtitizet találják meg. Május 17-én megint ar-

ról írt a városi tanácsnak, hogy „az mivel tartozik Béllaváry uram, adatná meg vele, és az városházát hogy megírta, az festékért fizetnének meg”.

Szeptember 13-án Belányi Dávid Kassáról az alábbiakat írta a fejedelemnek id. Spillenbergnél Jánosról:

„A képíró mesterlegényeivel beküldtem. Hogy a pretendált sok mód nélkül való restanciái dolgaiból (sok hátralévő követelése miatt) is ne kedvetlenedjék, transignáltam, megegyeztem vele, s elrendeltem a contentálását, a kielégítését. Gondolom, ha felséged derekas munkákat rendelhet is vele, munkálkodtatni kész leszen. Hozzá aminő vasbányája is vagyon itt kint (Kassán), azt is jó rendben hagyta.”

Ebből kitűnik, hogy Spillenberg a képíró-mesterség mellett egyéb vállalkozással is foglalkozott. A fenti levélben említett vaskőbányával kapcsolatban 1630 márciusának közepén kérte a várost, hogy mivel a Darholctól vett vaskőbányája iránya a város felé halad, engedjék ásní. A tanács 24-én megtagadta az engedélyt, mert nem akart idegen követelésnek alapot adni a haszonnal kapcsolatban. (Ez a bányászati vállalkozása azért is érdekes, mivel valószínűleg a nagypapa volt a veszfáliai származású Spillenbergnél Márton szomolnokai bányamérő és ércelosztó.)

November 6-án Debreceni Tamás Gyulafehérvárról írott levelében arról tájékoztatta Bethlen Gábor fejedelemet, hogy

„Az kassai képíró az ki az palotának mennyezeteit írja vala, megbetegék szombaton, maga felől elhitte, hogy oly betegségbe esett, melyet ha meglábalhat is, de az palotának írásit végbe nem viheti. Egy sógorát mondja Kassán Joannes Methveczkynek hiák, az ki szintén úgy végbe tudná vinni, mint ő maga. Felsőged postán azért küldjön, mert elmarad az palota mennyezetének megírása.”

A korábbi konfliktus tehát lezárult, hiszen Spillenberg – a betegsége miatt – Medveczkyt már mint sógorát ajánlotta maga helyett a gyulafehérvári palota mennyezetének festéséhez. A családi kapcsolatok valóságos szövevénye jellemezte egyébként is a kassai céhszervezeteket: festő fia igen gyakran lett képíró, festő özvegyét vagy képíró leányát vette el feleségül, a gyermekek legtöbbször szintén képírók lettek. Id. Spillenbergnél János Kassán Kurtzweil Kristóf festő leányát vette feleségül, sógora, a Szepesgörgön született Medveczky János és fia, ifj. Spillenbergnél János is képírók voltak.

A rozsnyói származású Rubiner Mihály is sokat dolgozott Bethlen fejedelem számára. Bethlen Gábor szolgálatában állt a század első felében két további kassai festő, Preckhell Dávid és Herbsberger János.

1636. június 5-én a városi tanácstól igényelt ötezer téglát „ajándékon, mert az házat akarna olaszfokra csináltatni”.

1637-ben gönci Szabó Zsigmond halálára festett képet, amelyért 9 forintot kapott. Ebben az évben keresztszülő volt Reich Joachim plébánossal Emerici János, választott községi tag fiánál.

1638-ban a városi tanácshoz fordult, „hogy az papiros malom csináltatásánál mind engedelemmel s mind oltalommal lenne”.

1639. április 9-én 200 forint kölcsönt vett fel Maklári Andrástól és Molnár Pétertől, majd 1640. szeptember 5-én Bossi Ferencről kapott kölcsön 25 bírodalmi aranytallért. A kölcsönöket nyilván a vállalkozására fordította.

A kassai Faulgassén volt háza (később ez volt a Forgács, a Deák Ferenc, majd a XX. század első felében a Szatmáry György u. 6. szám). Kassán az 1622–23. és az 1637–41. években a városi közgyűlés tagja volt: a polgárok közötti rangsorát jelzi, hogy kezdetben a VI. és az V., majd a IV., a III. és a II. asztalnál foglalhatott helyet. 1640-ben pedig a templom gondnokaként tevékenykedett, ami jól mutatja aktív közéleti tevékenységét.

Egyébként egy *Spillenbergnél Vencel* nevű férfi is élt Kassán, aki ekkor keresztszülő volt Gnokler német plébánossal.

1640–52 között az általa a Csermely-völgyben megépített salétrommalát átalakította, és ezután papírmalmot létesített és működtetett itt, amely vállalkozására rokonától, *Spillenbergnél Gáspártól* kapott kölcsönt. A XX. század első felében ez az épület üdülő-vendéglőként működött.

1642. május 30-án a képíró felesége volt a keresztanyja Késcsináló János fiának, Jánosnak.

1646-ban néhai Szegedi György ravatalára címet vagy epitaphiumot festett, melyért 14 forintot kapott.

Még id. Spillenbergnél János életében alkotott Kassán a család egy további képíró tagja (talán a harmadik fia), *Spillenbergnél Sámuel* kassai képíró, aki 1643-ban nyert polgárjogot a városban.

További adat a városi iratokból, hogy 1638-ban és 1648-ban Féja András feleségével együtt volt keresztszülő. (Féja András Kassa országgyűlési követe, a testvére, Féja Dávid pedig az eperjesi véstörvény-szék áldozata volt.)

Id. Spillenbergnél János köztisztviselőként álló polgár lehetett, mivel 1650-ben tagja volt annak a küldöttségnek, amely Eperjesen Pálffy János nádor elé járult az evangélikus vallás ügyében. A nádor ezután Kas-

sára is elment, és az ezzel összefüggésben végzett festői munkájáért, a kassai tanácsháza renoválásáért október 16-án kapott 14 forintot.

A *Spillenberg festőcsalád* vagyoni helyzete, jövedelme megfelelt a korabeli jobb iparosok általános helyzetének, a képírás mellé igen gyakran valamilyen jövedelmező mellékfoglalkozást is kerestek. Söldner Jánosnak korcsmája volt, a kassai id. Spillenberg János kölcsön segítségével lőpormalmot és papírmalmot indított be.

A legtöbben városi tisztséget is betöltöttek, de a városi festők egy része ideiglenesen fejedelmi, főúri szolgálatba is elszegődött. Id. Spillenberg János, Herbsberger János Kassáról, Rubiner Mihály Rozsnyóról Bethlen Gábor fejedelemnek dolgozott. Jelentős polgári vagyonra tettek szert, házuk, telkük volt.

A festők a polgári lakosság megbecsült, köztisztelőben álló rétegéhez tartoztak. Művészi tevékenységük megbecsülését mutatja, hogy megszólításuk a „gazdag művészetű” (Kunstreicher) volt.

1652-ben már csak özvegye élt. Id. Spillenberg Jánosnak két fia született: János és János Melchior.

Ifj. Spillenberg János

Id. Spillenberg János és Kurtzweil Eszter fia, ifj. Spillenberg János 1628-ban született Kassán. Édesapja tanítványaként tanulta a képíró mesterséget.

Ifjú korában sokat tartózkodott Lőcsén, nagybátyja, Spillenberg Sámuel orvosdoktor házában. Másik nagybátyjánál, Spillenberg Mártonnál is élt egy ideig Pomerániában, Stolpenben, ahol tanulmányait folytatta.

Magyar eredetét – német származása ellenére – fémjelzéseként használta művein. Képein gyakran „hungarus”-nak, „cassoviensis”-nek nevezte magát. Művein az aláírás: „Hungarus”, illetve „Nobilis Hungarus” volt. Kiváló festőként észak-olasz–német stílusban festett, azok közé tartozott, akik a barokk festészet új irányát elsőként hozták Itáliából északra, és ez hozzájárulhatott sikeres működéséhez. Magyar származása egyébként köztudott volt, például 1664-ben kassai piktorként írtak róla egy kéziratban.

1652-ben már külföldön járt (örökölt kassai háza romos állapotáról szól ez időben a városi jegyzőkönyv). Az 1650–60-as években még gyakran szerepelt neve a Kassa város jegyzőkönyveiben.

1658-ban Lőcsén alkotta meg rézmetszetben Zabler Jób lőcsei lelkészt: a babérlombos keretben bajszos, szakállas férfit a lutheránus papok hagyomá-

nyos viseletében ábrázolta. Az arcképen „pictor bene meritis”-nak, jól érdemesített festőként írta alá magát. Valószínűleg ekkoriban festhette meg *unokatestvére, Spillenberg Dávid (1627–84) orvosdoktor* olaj, vázson portróját. A 100×80 cm-es kép ma a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár gyűjteményében található, és állandó kiállításán megtekinthető. Az ovális kép recepttel a kezében ábrázolja a lőcsei orvost, feje mellett található az *édesapjának, Spillenberg Sámuelnek* a magas színvonalú gyógyító tevékenységéért II. (Habsburg) Mátyás által Prágában 1615. október 20-án adományozott nemesi címer.

Ifj. Spillenberg János tehát folytatta apja képíró mesterségét, majd külföldre utazott: Münchenben tanult Johann Loth Ulrichnál.

1660-ban Velencében járt: itt készített egy rajzot Szent Mátyásról, ami ma Bécsben található az Albertinában. De Ligne herceg gyűjteményében van egy tusrajza ifj. Spillenberg Jánosnak, ami egy ülő férfit ábrázol, aki térdein könyökölve, mély gondolatokba merülve egy angyalt csodál. (A felirat is tükrözi magyar voltát: „J. Spilnberger Hung. Fe. Venet. 1660”.) Velencében került kapcsolatba Domenico Fetti és Pietro della Vecchia (1605–78) festőművészekkel, akik hatottak művészetére.

1663-tól ismét Münchenben tartózkodott. A bajor választófejedelem megbízásából a stahrenbergi tavon lévő Bucentaurus nevű hajóját mitológiai jelenetekkel ékesítette. A hajó fedélzetén azt a jelenetet ábrázolta, amikor Boreas elrabolja Oreithiát, míg a hajó oldalára a szirének, najádok és tritonok csoportját festette meg.

Feistenberger Benedikt (1621–93) szobrászon keresztül megbízták, hogy alkossa meg Szent András és Jakab oltárképét, előtérben a Szűzzel és a kiseddel a kitzbüheli Szent András-templom számára. Ez a műve is jól példázza, hogy ifj. Spillenberg János vezette be a „sacra conversatione” stílus hagyományos piramis kompozícióját, ami a fény és árnyék mozgásának, ellentétének ábrázolásával egy újfajta kifejezőmódot jelentett a kor művészetében.

Ugyanebből az időből származó ovidiusi témájú festményeit az ingolstadti Stokkau-várkastély főcsarnokában állították ki. E korszak festményei közé tartozik például a Pan és Syrinx (Nürnbergben található) és a Vertumnus és Pomona rézkarca (ez Drezdában lelhető fel). Mindkét művet 1663-ban alkotta. E művek is bizonyítják az északi festők hatását Rubens és Rembrandt művészetére, valamint Spillenberg szeretettét a francia klasszicizmus iránt.

Ez időben festette meg az augsburgi lutheránus templomban A prédikáló Péter apostolról szóló oltárképét és 1664-ben a regensburgi Szent Emmerán-székesegyházban Szent Benedek halálát. Ez utóbbi művén már erőteljesen jelentkezett Carracci Agostino és Domenichino hatása. Oltárképei egyébként Tintoretto hatását is mutatják. Itt együtt dolgozott Joachim von Sandrart és Johann Heiss festőművészekkel.

Augsburgban Schönfeld Johann Heinrich (1609–84) művészi köréhez tartozott, ahol az 1667-ben ide érkezett svájci származású, korábban Párizsban alkotó miniatűrfestő Werner Joseph is erős hatást gyakorolt rá. Augsburgban a Szent Keresztről és a Szent Annáról elnevezett templomokban szép történelmi tárgyú képeket alkotott.

A Szent Kereszt-templomban alkotta meg egyik legjelentősebb művét, Az apostolok pünkösdi prédikációját. Tiziano „Ecce Homo” című művét mintázta, de drámaiságot is érzékeltetett az alakok izgatott mozgásával és a fényjáték kontrasztjával.

A Szent Anna-templomban együtt dolgozott Fischer Isaak (1638–1708) festővel: a kórus számára festettek Passió-jeleneteket.

1667-ben Kopecek templomában a Mária látogatása Erzsébetnél címet viselő főoltárt festette meg.

Fontos megemlíteni Kohári István tézislapját, ami 1667-ben a bécsi egyetemen készült, és aminek előképét ifj. Spillenberg rajzolta meg, majd Kilian Bartholomaeus rézmetsző metszette. A műalkotás az „Allegória Lipót császár és Margerita Teresa infánsnő házasságára” címet viseli, és ma a prágai egyetem épületében található. Spillenberg János bonyolult allegorikus szerkezetű alkotásában a török felett győzelmet arató I. Lipót császárt ünnepli, megörökítve a Habsburgok osztrák és spanyol ágának összeolvadását. A mitológiai alakok között diadalmasan átlovagló Lipót felett koszorút összefonó galambok, sasok vontatta kocsin Venus és Jupiter, mellettük pedig a békét és a háborút jelképező allegorikus alakok ábrázolása jelenik meg. Jelképi szerepüket pajzsok és feliratos szalagok mutatják.

A kép felső része latin nyelvű feliratának (A bátor oroszlán serénységgel megtörte a félholdat) elrejtett betűévszámai a szentgotthárdi csata évét, 1664-et adják meg. Az oroszlán természetesen Lipót jelképe volt.

1668. február 1-jén tilalmat tett Spikhardt Heinrich, majd ugyanezen év június 27-én „néhai Kápláné Tugendtlieb atyafia képében” Herstel János kaszajavaira.

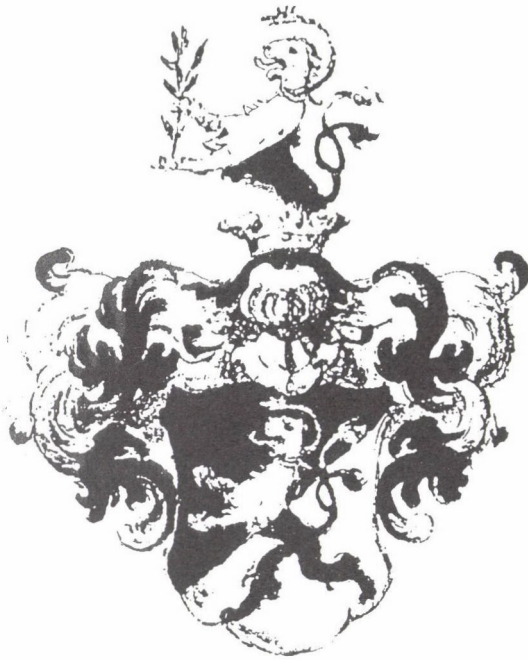
1669 előtt együtt dolgozott Sandrarttal és Schönfelddel a berchtesgadeni templom oltárképén, ami a Szűz fogantatása címet viseli. Két művésztársának rá gyakorolt hatását mutatja a festmény barokk dinamizmusa.

Ifj. Spillenberg Jánossal szoros kapcsolatban állt Johann Cunibert Wenzelsberg császári szállításmester, aki a művészi megrendeléseket és a műtárgyak szállítását szervezte meg, sőt II. Karl von Liechtenstein olmtüzi püspök tanácsadója is volt.

Hírnevére jellemző, hogy képei a Waldsteingyűjtemény részét is képezték.

1669. június 12-én I. Lipót ifj. Spillenberg János nemességét megerősítette, birodalmi nemességet és osztrák örökbirtokot adományozott részére címviseeléssel, hűbéri jogosultságokkal. A megerősítés, mint jogi tény különösen azért érdekes a Spillenberg család német eredete és története szempontjából, mert 1722. szeptember 20-án Bécsben III. Károly király a lőcsei legifj. Spillenberg Dávidot testvérével, Spillenberg Jánossal együtt szintén megerősítette nemességükben, és a „de Spilenberg” nemesi előnévvel ruházta fel régi nemességüket. 1723. június 3-án pedig királyi asztalnoki címet kaptak. Az adományozási eljárás során igazolták vesztfáliai származásukat, és azt is, hogy a rajnai választófejedelem annak idején nemességet adományozott őseik részére, sőt felmenőik fontos szerepét is kimutatták a selmeci bányák művelésében. Ez fontos adalék annak igazolására, hogy nagy valószínűséggel az 1560-as években Szomolnokon feltűnő Spillenberg Márton bányamérő és ércelosztó volt az első fellelhető ő a Szepességben. Egyébként ez az 1723-as adományozási okirat a Chemnitz városnevet használja, ami a fentiek ismeretében azért is érdekes, mert egy ilyen nevű város szász területen – Lipcse és Drezda között és alatt – volt található a XV–XVI. században. Nem elképzelhetetlen, hogy valójában nem Selmezbánya (Schemnitz), hanem a festővel közös őseiknek a német területen lévő Chemnitz bányáiban végzett magas szintű tevékenységét és az ottani nemesítésüket igazolták ekkor a testvérek.

A címerkép egyébként majdnem teljesen azonos a nagybátyja, Spillenberg Sámuel (1573–1654) orvosdoktor részére 1615. október 20-án Prágában II. Mátyás által adományozott címerrel: a különbség részben a zöld színű kígyó hiánya, másrészt az átlósan osztott arany-fekete színekben mutatkozik, és abban, hogy itt az oroszlán a jobb mancsában aranyszínű kalászt tart.

Kassai ifj. Spillenberg János udvari festő 1669-es címere (1628–79)

1670-ben Bécsbe költözött családjával, ahol a következő évtől I. Lipót udvari festője lett: megfestette az uralkodó arcképét, valamint számos oltárképet is alkotott.

1671-ben őt, mint az udvar festőjét örökítette meg Killián Fülöp rézmetszetében, és a kor divatja szerinti allonge parókával ábrázolta: jól érzékelteti a kép a festő barátságos, férfias, intelligens, nyílt tekintetét, hosszúkás, értelmes arcát, kissé nagyobb, de szabályos vonalú orral. Vállára gazdagon ráncolt, finom csipkegallérral díszített bársonyköpeny borul. Gyolcsingé csipkés, bal kezének kisujján pedig köves gyűrű található. A kereten az 1669-ben a festőnek adományozott címer is fellelhető. Bár hasonlít, de azért jól megkülönböztethető a nagybátyja, Spillenberg Sámuel (1573–1654) löcsei orvosdoktor részére 1615. október 20-án Prágában adományozott címertől.

1672-ben festette meg bibliai témájú Zsuzsanna a fürdőben című művét (ez ma a pommersfeldi képtárban található a Mózes megtalálását ábrázoló képével együtt). Ebben az évben 1000 aranyat kapott (!) a bécsi Szent István-dóm főoltára megfestéséért, amely Mária mennybemenetelét ábrázolja. Ez az oltárkép ma is eredeti helyén áll. Predelláját pedig, ami az Atyaisten alakját formázza, ma a bécsi Diözesen Múzeum őrzi.

Szintén ekkor festette meg I. Lipót császár arcképét, ami az augsburgi Mattheus Küssel rézmetszet-

ében vált ismertté. Ugyancsak Küssel metszette rézbe az Elemek és erények című alkotását is.

A bécsi Ágoston-rendiek számára számos képet alkotott: Krisztus születését, Szent Katalin vértanúságát és A betlehemi pásztorok imádását (Maria Rotonda-templom), Szent Orsolya vértanúságát, a szeplőtelen Szűz fogantatását, Szent Szaniszló áldozását.

A göttweihi kolostorban pedig egy Szentháromság-képet festett.

1675-ben festette meg az újtestamentumi halászatot, Péter és János apostolokat, Péter és Pál apostolokat (a brünni dóm főoltárképe), majd a kitzbüheli (Tirol) parochialis templom főoltárképét.

Diana és Callisto című képét ifjabb Spillenberg János gróf Frantisek Antonin Berka z Dubé császári helytartó megrendelésére festette 1676-ban. A gróf egyébként Prágában alapított gyűjteményt. A mű ma a prágai Nemzeti Galéria gyűjteményében található.

Képei fellelhetők a Waldstein-gyűjteményben is. A Vertumnus és Pomona mellett egy másik rézkarcra is fennmaradt, ami a Heródes tűzhalála címet viseli.

Testvére, Spillenberg János Melchior másolta rézkarcba a Lucretia halála és a Zsuzsanna a fürdőben című festményeit. Az epedő Nárcisz című művét pedig a bécsi J. G. Schwab metszette rézbe.

1679-ben a pestis elől Bécsből Augsburgba szándékozott menekülni, ám megkapta a szörnyű betegséget: a bajorországi Engelthartszell vesztegár-álmásának járványkórházában halt meg, családjával együtt, pestisben.

Spillenberg János Melchior

Spillenberg János Melchior id. Spillenberg János másik fia volt. Würzburgban az egyetem rajzgyűjteményében található egyetlen ismert rajza. Testvére, ifj. Spillenberg János Lucretia halála és Zsuzsanna a fürdőben című festményeit is rézkarcba másolta. Johann Lys Ábrahám áldozata című képe után alkotta meg egyik rézkarcát. Nyolc önálló tájképkarca is van: 1. Görög templom romja egy lovassal; 2. Kör alakú épület romja négy pihenő alakkal; 3. Vendégfogadónak használt palota romja ivó alakokkal és lovasokkal; 4. Palota romja négy alakkal és egy kutyával; 5. Táj oszlopos emlékmű romjával, két pásztorral, birkákkal, kecskéekkel; 6. Táj domborművel díszített rommal, három teherhordó lóval és egy lovassal; 7. Táj romokkal, egy lovas és egy gyalogos alakkal; 8. Táj rommal, furulyázó pásztorral és nyájjal. Az iroda-

lom tud még öt jelzetlen kérdéses lapról, és két elvezett rézkarcáról.

Egy érdekes adalék: az egyik Spillenberg-képiró özvegye Gatz Zsuzsanna 1645-ben végrendeletében mostohafiára, Spillenberg Jánosra 50 forintot hagyott, míg Spillenberg Sámuel nevű sógorára könyveit hagyta. Egyéb javait Boroszlóban élő leányára Susanna Schiefferdeckerinre hagyta.

Az 1636-ban Kassán feltűnő *Spillenberg Sámuel* 1643-ban kapta meg a polgárjogot, és 1646-ban már jó képiróként említették. Egy évvel később kertet vett az Ispotály utcában. 1650-ben pedig már háza és házrésze volt a városban. Tisztségviselőként 1648–49-ben a választott község IV. asztalánál kapott helyet.

1650. június 24-én Kassa város névjegyzékén a választott község I. asztalánál szerepelt a neve, és ezt a pozícióját 1669-ig megőrizte.

1651-ben szolgálgóját, Leőczei Zsuzsannát Kassa egyik vezető polgára, Topp Sámuel szíjgyártó, a választott község tagja vette feleségül, ami arra utal, hogy a háztartása igen magas színvonalú lehetett. (Topp később vezető személyisége lett a városnak a Thököly Imre vezette kurucháborúk alatt.)

Spillenberg és Topp együtt fordultak a tanácshoz, hogy a német eklézsia fogyatkozása miatt – melynek oka az volt, hogy nem volt főpapjuk – a szepesszombati Hilarius Ernestust hívja meg Kassára.

Egyházi működésének egyik elismerése volt, hogy 1651. március 23-án Kassa város tanácsa Spillbergnek az evangélikus hitközségben végzett munkájáról határozatban emlékezett meg. Április 20-án egyébként a lelkész elfogadta a meghívást, és Kassára költözött.

1653-ban háza a város „Folgacz nevű utcájában Paticarius János árvái és Kassay István uram házok között szituáltatott”. 1654. július 11-én Machilles Vencel javainak összeírásakor végzett közfeladatot. Október 13-án az elhunyt főbíró, Keviczky János javaira tett tilalmat 36 forint értékben. Ez utóbbira valószínűleg egy ravatalra festett címer vagy epitaphium miatt került sor, de az is lehet, hogy a Szent Erzsébet-egyház gondnokaként tett tilalmat a temetésért járó fizetésre.

Ebben az évben jelentette a tanácsnak, hogy „Spillberger árvájának Forgács utcai háza romlott állapotban van”.

1657. november 14-én a kassai tanács utasítására Budiacz Istvánnal együtt vízi fák megmérése ügyében jártak el.

1658. március 14-én azt kérelmezte a városi tanácstól, hogy a Faulgassén (Folgacz) lévő, néhai idő-

sebb Spillenberg János árvája (ifj. Spillenberg János) háza felújítása iránt intézkedjék. A tanács ennek a kérésnek eleget is tett, és a ház „corrigálására” kirendelte az építőmestereket.

Szeptember 27-én a tanács előtt tiltakozott Spillenberg Sámuel az idegen képiróknak a városban való működése ellen. Azért szólalt fel, mert szerinte

„valami hempler (himpellér) képirók vadnak itt a városban, kik az ő mestersége ellen publice és bőven exerceálják a képiratást és mesterségeket, azokat a nemes tanács inhibeálná vagy megfogatná, avagy az városról elküldené”.

Feleségével együtt Schirmer János kassai kereskedő gyerekeinek, Anna Zsuzsannának a keresztszülei voltak. 1660-ban megfestette kereskedő barátjának a címer felterjesztendő színes vázlatát, majd a már megnyert címerlevélbe pedig Schirmer nemesi címerét. Ez a munka az udvari kancellárián ugyanis sokkal többre került volna. (Egyébként ezért fordul elő, hogy a címerlevelek egy részénél a címerkép üres.)

1660-ban a magisztrátus I. asztalának tagja volt, sőt az egyházfiak között is szerepelt, valamint kurátorként tevékenykedett.

Spillenberg Sámuel egyházfi ez év augusztus 11-én azért fordult a tanácshoz, mert

„Bosnyák Péter uram felesége temetésétől ígérete szerint és az szokás szerint az szokott fizetést mindeddig is nem praestálta, akarna informáltatni, mit kelljen cselekedni”.

A városi tanács döntése szerint „legyen még várokozással ő kegyelme Spillberger uram, azonban, ha lehet insinuálni kell ő kegyelmének azon dolgot s talán magától többet cselekszik”.

1661. december 15-én Kassa városa Spillenberg Sámuelnek küldte őt másik polgárral együtt a Montecucicolival való tárgyalásra, amely a palatinus kérésére történt.

1664–69 között feleségével együtt – a keresztlőkönv tanúsága szerint – számos alkalommal szerepel keresztszülőként, ami társadalmi kapcsolatai széles körét mutatja (Kulhanek János bodnár, Langh Dániel varga, Link György tímár fiainak, Publik György német szabó leányának). Keresztapja volt Spillenberg (Gombkötő) Pál fiának, Spillenberg Sámuelnek is.

Gyermekei: N. (leányát 1649. augusztus 16-án keresztelték), Judit (1653. november 12-én keresztelték), Zsigmond János (1663 szeptemberében keresztelték).

Közreműködött a városi közigazgatásban is: a választott község (communitas) tagja, adószétosztó és behajtó tiszt volt.

Felesége keresztanyja volt Fisser György szlovák pap és Lehman Gáspár gyermekeinek is.

Spillenberg Sámuel keresztapja volt 1652-ben Herman ágyúöntő Julianna leányának, majd Barbarájának 1654. január 6-án, Mátyás patikárius Máriájának, Fischer Anna Máriának 1662. március 1-jén, majd a szlovák pap fiának, Fisser Kristófnak is 1664. február 18-án.

1662-ben a lengyel Spangovszky János festőt börtönbe vetette, mivel az polgárjog nélkül végzett festői munkát Kassán. (Egyébként a lengyel képművész 1663-ban polgárjogot nyert a városban.)

1667-ben fiának, Spillenberg Zsigmond Jánosnak a neve a keresztanyja, Klies Menyhértné szül. Gnokler Tugendlieb (a kassai német pap özvegye) végrendeletében szerepelt.

1667. augusztus 1-jén Spillenberg Sámuel tribunus plebis súlyos köszvénye miatt kérelmezte, hogy a városháza épületének földszintjén egy helyiséget kap hasson. A tanács döntését követően felújította ezt, és a közélet aktív szereplőjeként haláláig itt élt.

1669-ben szerepelt utoljára a városi jegyzőkönyvben: Spikhárd Heinrich patikájában lévő tárgyakra tett tilalmat 8 forintért.

Valószínűleg ebben az évben halhatott meg.

Spillenberg Sámuel köztisztviselőként álló városi polgár, a tanács tagja, templomi gondnok, tribunus plebis volt; közszerepléséről aránylag többet tudunk, mint festői munkáiról. Népszerű és barátságos ember hírében állt.

Spillenberg Pál

Spillenberg Pál valószínűleg id. Spillenberg János negyedik fia volt.

A gombkötő céh bepanaszolta Kassa város tanácsánál, mivel már két éve a céhszabályoktól eltérő módon tevékenykedett, sőt szidalmazta a tagokat és a céhet.

Két esztendeig nem járt közük, a hozzá vitt céhtáblát – meghíváskor és értesítéskor – ki akarta vetni a házából, nem tartotta magára kötelezőnek a céhet. A céh panaszára, az ilyenkor szokás bírságolás, rendreutasítás, vagy az iparjogtól való megfosztása helyett, a tanács behívta őt a városházára, ahol pusztán figyelmeztették a céhszabályok betartására. Ezt megelőzően a vizsály elcsendesítésére a tanács kiküldte néhány tekintélyes polgárát, Schirmer Jánost, Kolmicus Jánost, Lakatos Jánost és Alexander Gáspárt, de ők sem jártak sok sikerrel a makacs Spillenbergnél. Spillenberg azt állította, hogy „Őfelsége kivette őt a céhszabályok betartása alól”, sőt a céhmesterek szokásos esküjét sem volt hajlandó letenni a városi tanács előtt.

A céh újabb panaszára, a főbíró magához hívatta, hogy a rend megtartására bírja. A kesztyűs kézzel történő elintézés arra utal, hogy a festőcsaláddal szoros rokonságban állt.

Bár 1664-ben Kassán a gombkötő céh mesterévé választották, a következő év április 14-én azonban a céh örökre eltiltotta Kassáról, nem úzhette többé itt iparát, mivel Sárospatakra költözött, és egy teljes éven át nem törődött a céh dolgaival, feljűk sem nézett.

Spillenberg (Gombkötő) Pál fiának, Sámuelnek a keresztapja Spillenberg Sámuel képművész volt.

Spillenberg-Diószegi György Antal

FELHASZNÁLT IRODALOM, EGYÉB FORRÁSOK A SPILLENBERG CSALÁD XVI–XVII. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Antall József-Szebellédy Géza: Képek a gyógyítás múltjából. Bp., 1973. 58-59.

„Archeológiai Értesítő” évfolyamai 1878. 309., 1888. április 15-i szám, 1899. 114., 1900. 73-74., 1909. 436., 1910. 348., 1912. 269-270.

Bartholomaeides, Ioannis Ladislai: Memoriae ungarorum qui in alma condam universitate Vitenbergensi. Pest, 1817. 95., 135., 141.

Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530-1900. Bp., 1963. 62., 86., 92., 181., 220.

Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció a Szepességben 1520-1745. Bp., 1922.

Czobor Alfréd-Kemény Lajos: Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. II. évf. 37-38.

Demkó Kálmán: Lőcse története. Lőcse, 1897. I.

A magyar orvosi rend története. 2. 1894.

Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI-XVII. században. Lőcse, 1882. 12-18., 25., 39., 54.

The Dictionary of Art. (Szerk.: *Turner, Jane*) New York, 1996. 400-401.

Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs (Szerk.: *Bénézit, E.*) Paris, 1976.

Diószegi György: A Spillenberg család tagjai Zemplén vármegyében. In.: Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából. XIX. Tarcál, 1998: 93-109.

Fabó András: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok történelmi emlékei. I–IV. Pest, 1861. II. 232. (a IV. kötetben *Johann Samuel Klein*: Nachrichten című 1789-ben Lipcsében kiadott műve II. kötetének 88., 245–248. oldalai)

Fontes Rerum Scholasticarum. II/1. Lőcsei stipendiások és literátusok. 1. Szeged, 1990. (Szerk.: *Keserű Bálint*)

Füssli, Johann Rudolf: Allgemeines Künstlerlexicon. Zürich, 1763. 523.

Garas Klára: A magyarországi festészet a XVII. században. Bp., 1953. 62–63., 94–95., 99., 107–108., 101–102., 136., 141–142.

Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. III. Bp., 1907. 584–585., 592–595. (434., 441., 442. levelek).

Hain Gáspár: Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. (Reprint) Bp., 1988. (Bal Jeromos–Förster Jenő–Kauffmann Aurél szerkesztésében német nyelvű kiadás 1911.)

Hradsky József: A XXIV királyi plébános testvérlete (XXIV Regalium Plebanorum Fraternitas) és a reformáció a Szepességben. Miskolc, 1895. 141.

Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten Lexicon. Lipsce, 1751. IV.

Kelemen Ernő: A szepesi szászok büntető igazságszolgáltatása. Miskolc, 1931. 76. (A miskolci ág. hitv. jogakadémia szemináriumainak értekezései, 6. szám).

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp. 1915. IX. 433.

Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940. Bethlen Gábor udvara Kassán. 179.

Közlemények Szepes vármegye történetéből (Szerk.: *Förster Jenő*) 1909., 1910. 216–221., 1914. 83–85., 1915. 35., 1916. 104.

Lehotzky, Andreas: Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae. I–II. Pozsony, 1791–1798. II. 367.

A lőcsei evangélikus egyházközség. Lőcse, 1917. 34–35., 101–111., 173–175.

Sarlay Soma: A Spillenbergek-család őse. „Magyar Családtörténeti Szemle”. 1942. január. 17.

Magyar Életrajzi Lexikon. Bp., 1969.

Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Bp., 1905. 196.

Magyar Könyvszemle. 1890. 274., 1894. 146., 1901. 390., 1902. 6., 1903. 142., 1909. 381., 1927. 313., 1930. 77–87., 1940. 354–355., 1941. 159., 1955. 312–317.

Magyar Lexikon. Bp., 1884.

Magyar Országos Levéltár: (továbbiakban: MOL) Liber Regius VI. 551., XXXIV. 175.; Daróczy-gyűjtemény (Mikrofilmtár 40659); Peláthy-gyűjtemény (OL B 1557); Kisebbségi családok levéltári anyaga P 566 Radvánszky család, 22. cs. III. cs. 1678–81.; 30. cs. XXVIII. cs. 1737.; 55. cs. LXXIX. cs. 1779.; 64. cs. 1763.; P 542 Pottornyay család, 8. cs. 1780.; Mikrofilmen lévő születési, házassági, halotti anyakönyvek, nemességigazolások; C 30, Helytartótanács levéltár, Acta Nobilium. Szepes megye. Inv. Nob.: A 330. f., B 12. f., E 11. f.; O 67, Bírósági levéltárak, Abaúj megye. 1658. 395. f.; O 69, Kúriai levéltár F 43 N. 40.; Y 21, OL Irattár, Berzeviczy Egyed 821/1901., Spillenbergek István 47734/1894., Spillenbergek Béla 162/1923.; A 27 Magyar Kancelláriai Iratok, Abaúj m. 1719. N. 130.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp., 1905. 102–103., 1927. 129–130.

Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I–IV. Bp., 1919–1940., V. Bp., 1995.

Melzer, Jakob: Biographien berühmter Zipser. Kassa, 1833. 7–9., 104–105.

„Művészet” 1903–1914. évfolyamai

Művészeti Lexikon. Bp., 1986. (Szerk.: *Zádor Anna* és *Genthon István*)

Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1862.

Nyomdászati lexikon. Bp., 1936. (Szerk.: *Bíró Miklós–Kertész Árpád–Novák László*)

Kapronczay Károly: A Spilenberger orvoscsalád. „Orvosi Hetilap”. 1980. 31. sz.

Párkányi Dezső: Magyar orvosok és orvostudomány a XVII. században. Székesfehérvár, 1903. 23., 128., 130., 132., 141., 142., 256., 257., 260., 139.

Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp., 1951. 22., 222–223.

Pintér Gábor: Régi magyarországi szerzők. Bp., 1989. 357.

Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp., 1888. 196.

Radvánszky László: A Radvánszky család története 1738-ig. Sajókaza, 1738. (Rugonfalvi Kiss István fordításában 1905-ből)

Ráth György: Az iparművészet könyve. I. Bp., 1902. 77–78., 492–493.

Régi Magyar Próza Emlékek. IV. Bp., 1975. 22., 95., 468–469.; VI/1. 2. (Bethlen Miklós levelei) 143., 615.

Régi magyarországi nyomtatványok. II. Bp., 1983. 1601–35. (Szerk.: *Borsa Gedeon* és *Hervay Ferenc*).

von Sandrart, Joachim: Deutsche Academie Bau-, Bild-, und Mahleren Künste. Nürnberg, 1675. I.

Siebmacher, Johann: Wappenbuch des Adels von Ungarn. I–V. Nürnberg, 1885–94.

Status et Ordines (Magyar történelmi családok egyesületének hírlevele) II. évf., III. évf. (22–23. szám) 2–3. szám (1997. augusztus 18.), (24. szám) 4. szám (1997. december 29.). IV. évf.

Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve. (Szerk.: *Demkó Kálmán, Hajnóczy R. József*) Lőcse, 1887. 3. évf. 69–83., 1889. 22–23., 88–89., 1901–04. 9–10. évf.

Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp., 1886. 290–291., 315., 360., 362., 402., 404., 407.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1908. XII.

„Történelmi Tár” évfolyamai 1882. 567–568., 1885. 375–376., 1886. 444., 634., 1892. 378., 1898. 734–735., 1899. 725., 1904. 62., 1908. 428–430.

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp., 1941. 128., 293., 530–532.

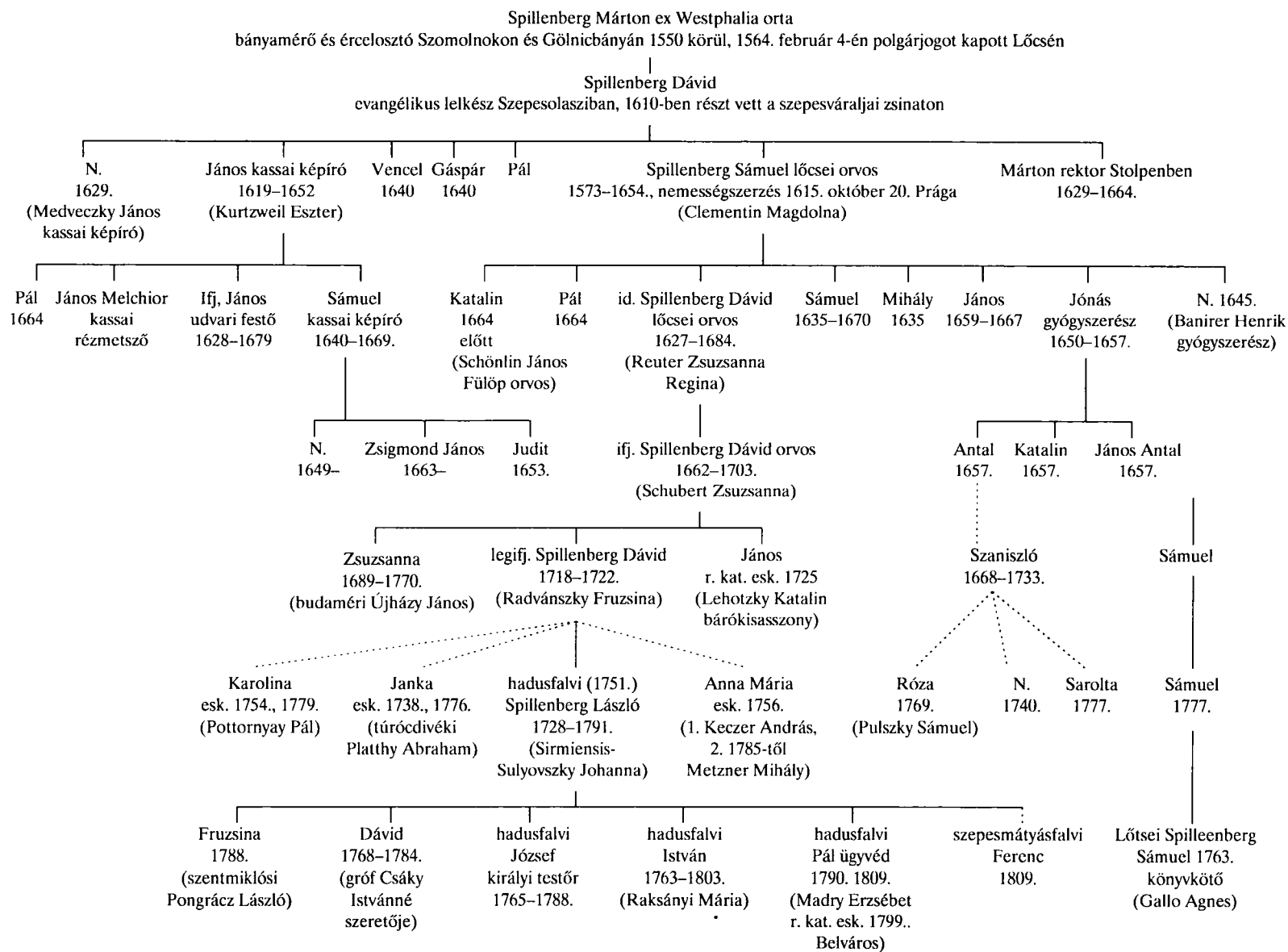
Vida Mária: Művészet és orvostudomány a történeti Magyarországon. Bp., 1994. 20.

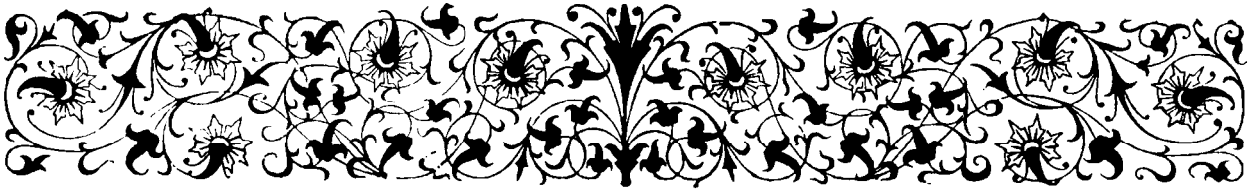
Waczulik Margit: A táguló világ magyarországi hírmondói. Bp., 1986.

Wagner, Carolus: Analecta Scopusii Sacri et Profani. Bécs, 1774. II. 22.

Weszprémi István: Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia. Lipsce 1774., Bécs, 1787. I–IV.

A Spillenberg családja

MÉG EGY KIRÁLYNÉNK...?

I. Endre első felesége

Az Árpád-ház korai genealógiáját csak önáltatással vélhetnénk sziklaszilárdnak. A XIX. század e pozitívista hagyatéka a megelőző két évszázad kutatóinak úttörését összegezte, hogy Wertner Mór globális művében tetőzzék¹. Ám jeles klasszikusunk Árpád-kötete is már több mint száz esztendő. Utána még Csánki, Hóman, Gyóni, Moravcsik, majd a Szegedi Iskola – Kristó, Makk – tatarozták tovább első dinasztiánk családtörténetét². Nemkülönböztetve néhány jeles külföldi szerző: a német Decker-Hauff, Holzmann és Bühler, az osztrák Kerbl, valamint a lengyel Jasiński és Krzemińska³. Sommásan megjelentek az Árpádok a hazai és külföldi gyűjteményes kiadásokban is.⁴ Itt-ott e sorok írója is egészítgetett, jobbadán találomszerűen, egynemely mégsem lényegtelen adalékkal⁵.

E pótlások eleve rámutattak további hiányosságok lehetőségére. Szinte parancsoló kíváncsalmommá vált, hogy nemzeti dinasztiánk „genealógiai nagyta- karítása” ne álljon le a portörliéssel; mozgassuk meg bútorzatát is. Ennek serkentését célozza az alábbiakban összegzett vitaindítás.

Témánk I. Endre királyunk 14 évi uralma (1046–1060), amelynek tekintetében a Krónika a „várkonyi jelenet” kissé teátrális – bár lényegileg nem valószínűtlen – epizódját emeli ki⁶, míg a külföldi források az 1046-ban császárrá koronázott Henrik király⁷ ért- hetően magyarellenes politikájára összpontosulnak.

Írásbeliség szempontjából királyunk 14 évi ország- lását az 1055-ben pergamenre rótt tihanyi alapítóle- vél fémjelzi: viharos századainkat eredetijében túlélő, legkorábbi oklevelünk⁸. Másrészt, a gyermek Sala- mon 1058-ban történt koronázásakor használt Ethel- red-féle *ordo* királyavató ceremóniánk első pontosí- tása⁹.

Hozzáfűzhetnénk még a „Nyitraivánkai korona”

dolgát, amely ikonográfiájának tanúsága szerint, nyil- ván Endre-kori áthidalása a Rómába visszaküldött szentistváni első koronánk és az 1060-as évtized vé- gére vélelmezhető, mindmáig fennmaradt *Corona Graeca* közötti szakramentális űrnek¹⁰.

Fentiek előrebocsátásával vizsgáljuk meg – ez len- ne a kitűzött genealógiai feladat – Endre királyunk személyi és családi viszonyait. A dolog természeténél fogva, ebben több a következtetés, semmint a bizo- nyítható. Ezért tekintjük e tanulmányt csupán vitain- dításnak. Tudományos kutatásban az ellentmondás sosem „személyes támadás”, hanem okszerű ellenbi- zonyítás, avagy egy eltérő, egyenrendű nézet kifejté- se. „Támadássá” csak akkor válnék, ha elhagyná a higgadt érvelés talaját. Ám e talajhoz ragaszkodón, a vita nemcsak kívánatos, de szükséges is. Eredménye pedig tudományos nyereség. Erre törekszik témafel- vetésünk.

Endre királyunk életkorát nem könnyű meghatá- rozni. Vélelmezhetnénk 1020 körüli születését. Apjá- nak, Vazulnak¹¹, nem elsőszülöttje: Levente megelőz- te¹². Endrének szintúgy lehetett korábbi pogány neve, amit a keresztelesekor kapott András végképp elfede- zett. Hogy a keresztséget és vele nevét Kijevben kapta, két körülmény valószínűsíti: (1) a latin *Andreas* szláv *Ondrej* változatából levezethető *Endre* névforma, és (2) ama tény, hogy *Sveti Ondrej*, az apostol, Kijev váro- sának – a keresztelőhelynek – védszentje volt.

A Wertner rögzítette összegzésben e keresztelés hagyománya Endre házasságához kötődnek, 1038– 1039-re datálva, midőn nőül vette volna Anasztáziát, a nagyhatalmú Jarosláv fejedelem leányát¹³.

Tartsuk mindebből szem előtt, hogy a házassági év – nem lévén „kerek szám” – valósnak tűnik. Az eladdig pogány herceg szükségszerű keresztelésének dátumaként elfogadható.

Visszakövetkeztethető ebből Endre vélelmezett életkora: 1039-ben 16–20 éves lehetett, vagyis a szokásos középkori házasságkötési szakaszban. Születése így 1020–1022 közé lenne tehető¹⁴. Megerősíti ezt a Szt. István/Vazul 1034-re rögzíthető első konfliktusa idején használt krónikás kifejezés: *et parvulos eiusdem exilio relegavit*.¹⁵ Endre ekkor 12, Béla pedig alig hét éves lehetett.

Midőn Vazul 1037-re pontosítható „merénylente”¹⁶ idején fiai valamiképpen elmenekülnek, Endre (akkor még ismeretlen pogány néven) amolyan 17 éves forma lehetett. Látszólag mégis apja már a „Marót faluból való pogány ágyastól” született Györgynek¹⁷. – A „Marót falu” talán egy morva előkelő leányra utalhat, akit Endre „pogány módra” tett nejevé (és anyává), amiért a krónikás szemében csak „ágyas”. Györgyöt nyilván apjával együtt keresztelték meg Kijevben: az apát a város, a fiút a fejedelemség védőszentje nevére. Endre tehát már családostul menekült. Pogány neje alkalmasint Kijevben hunyt el (vagy került esetleg „politikai megfontolásból” kolostorba?).¹⁸

Következésképp Endre 18–20 éves lehetett, amikor Kijevben megkeresztelik. Nyilvánvaló indoka ennek, hogy keresztény házasságot készül kötni. – Kivel? Természetesen Anasztáziával – mondja Wertner – aki mint Endre fiainak anyja, majd mint a király özvegye és Salamon befolyásolója ismeretes.¹⁹ Kétségtelen, hogy Anasztázia Salamonnak és Dávidnak anyja, 1060-tól Endre özvegye. Utolsó említése, legyőzött fiával 1074-ben történt konfliktusa²⁰.

Ezzel szemben, az újabb rurikida kutatás szerint, Endre és Anasztázia házassága 1050-ben, vagy csak kevéssel előtte jött létre²¹. Egybecsendül ez azzal, hogy Salamon és Dávid 1052–1055 között születtek²². Vajon csak 14 évi házasság után?... – Alig hihető!

Ám Wertner segítségére jön Adelhaid, Endrének kétségtelen leánya, aki 1056-ban már II. Vratiszláv cseh herceg felesége és legkésőbb 1059-ben megszülte első gyermekét²³. Ő maga így 1040–42 táján születhetett. Egybevág ez egy 1039-re vélelmezett házassággal. De, hogyan egyeztethető mindez az Anasztáziával csak 1050-ben történt nász tudósításával és Adelhaid két öccsének tíz évvel későbbi születésével?

Fűzzük még hozzá, hogy *Adelhaid* se nem orosz, se nem magyar hagyományú keresztnev, hanem jellegzetesen *német*. Ebből első pillantásra az az abszurdnak tűnő következtetés volna levonható, hogy ha Endre 1039-ben Kijevben egy megkeresztelést igénylő, rangos keresztény házasságot kötött, úgy azt

nem Anasztáziával, hanem egy szintén Kijevben időző *német* fejedelmi sarjjal köthette.

Adódhatott-e egyáltalán ilyesmire lehetőség? Tartózkodott-e Kijevben a XI. század derekán német fejedelmi família, s ebben 1039-ben egy „eladókorú” leány, akivel a teljhatalmú Jaroszláv „rendelkezhetett”, és akinek a menekült Endrével való összeházasítása beleillet a kijevi nagypolitikába? Volt. – Immáron tisztázottnak tekinthető, hogy a száműzetését ugyancsak Kijevben töltő Edvárd angol herceg felesége, Agáta, tengernyi vitatás után Liudolf fríz herceg és Egisheimi Gertrúd leányának bizonyult²⁴.

Pontosításban, Liudolf II. Henrik német királynak idősebb anyai féltestvére, anyjuk, a sváb Gizella, előbb Braunschweigi Brúnó özvegye, utóbb II. Konrád császár neje lesz²⁵. A két féltestvér viszonya esetleg feszélyezett lehetett – ma már nem tudni – aminek azonban Liudolf korai halála 1038-ban véget vetett. Egisheimi Gertrúddal 1022 táján kötött házasságából legalább hét gyermeke származott, ami 16 évi házasság során a középkorban szokásos genetikai kitévő. Két fiúk egyike nőtlen maradt, a másik, Ekbert – aki erőszakos halállal halt – a kurtalétú (fiágon már 1090-ben kihuny) első meissenai dinasztia őse²⁶.

Álljunk meg egy pillanatra anyjuknál, Egisheimi Gertrúdnál. Családjának viszonylag szerény lotharingiai hűbériségét egy, a középkorban felértékelő körülmény fémjelezte: fivérének, Egisheimi Brúnónak egyházi pályafutása: előbb Toul püspöke, majd 1049-ben IX. Leó néven pápává választották²⁷.

A leányaival feltételelezhetően Kijevben élő özvegy Gertrudisz a pápa nővére, elhalt férje pedig a császár féltestvére volt²⁸. – De, hogy és miért kerültek Kijevbe? Ehhez kell figyelembe vegyük Jaroszláv fejedelem kibontakozó Európa-politikáját, ami Kijev újjáéledt gazdasági központi mivoltához kötődött: egy, Skandináviából Bizáncba, illetve a Nürnbergből és Prágából Perzsiába vezető, két távkereskedelmi főút metszéspontjában kialakult gazdasági súlyponthoz. Ennek érdekszövevénye határozta meg Jaroszláv külpolitikáját is. És – ami ezzel a középkorban együtt járt – a dinasztikus házasságpolitikát úgyszintén²⁹.

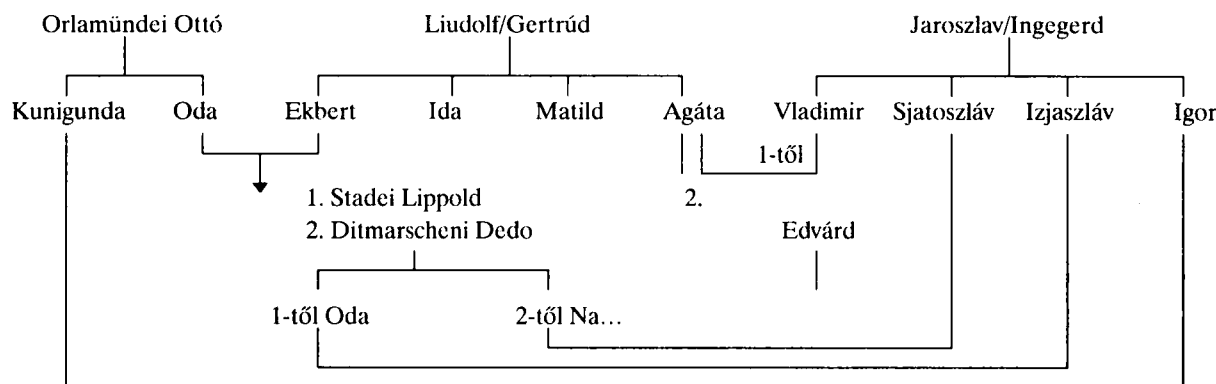
Jaroszláv felesége a svéd Ingegerd volt – a skandináv kapocs – aki Kijevben az orthodox Iréne, végül pedig – holtá közeledtén – az Anna nevet nyerte³⁰. Kilenc gyermekük – hat fiú, három leány – összesen 12 házasságot kötött³¹. Közülük egy bizánci, egy pedig kun fejedelem leány – két keleti kapocs – mind a többi pedig északi, illetve többségében nyugati, a jaroszlávi nagypolitika függvényében. Közöttük egy-

egy norvég, lengyel és magyar – a környező államok kötődései – két további francia – ,négy pedig német.

A német házasságok úgyszólván egyetlen családi klán kötelékébe tartoztak, nevezetesen a Liudolf/Gertrúd pár tágabb atyafisági körébe, ami egyszersmind jelentett császári – III. Henrik – és pápai – IX. Leó – kapcsolatot. – Jarosláv Európa-politikája tehát kettős szintű: egyrészt a környező államokkal – magyar, lengyel, és a tengerhez kötődő norvég – más-

részt a „nagy kitekintés” szempontjából kelet felé Bizánc és a kunok, Nyugat felé pedig a francia és a német kapcsolattartás. – A kijevi Oroszország ekkor – egészen a XIII. század mongol betöréséig – Európával egybecsendülő nagyhatalom volt a kontinens keleti gránicán.

Térjünk most vissza a már jelzett német házasságokra. Liudolf/Gertrúd kötődésüket az alábbi vázlat szemlélteti:

Ekként bekötöttük a házaspár egyik leányát, két leány-unokáját és egy sógornét a kijevi Európa-politikába. Ide ízül még a francia királynévá lett Kijevi Anna esete is, aki második feleségévé lett annak az I. Henriknek, akinek első neje szintűgy Liudolf és Gertrúd leánya volt, Matild.

A legelső kapcsolat nyilván Agátának Jarosláv elsőszülöttjével – és reménybeli utódjával – Vladimírral kötött házassága – vagy legalábbis elmátkasodása volt, ami a Kijevbe költözést kezdeményezhette. Vladimir fiatalon hűnyván el, ifjú özvegye a szintűgy Kijevben tartozkodó angol Edvárd nejévé lett. Fűzzük hozzá, hogy eredeti neve ismeretlen: a bizánci hagyományú Agátát a házassági tervvel kapcsolatos orthodox átkeresztelésekor kaphatta.³²

Mindezt tisztázván, lépünk tovább – Malmesbury-i Vilmos krónikájának egyik perdöntőn vitatott állítása, hogy Agáta, a száműzött Edvárd herceg neje, a „magyar királyné nővére” lett volna.³³ Innen a makacs tévhit, miszerint Agáta Anasztázia nővére, azaz maga is Jarosláv leánya lett volna. Ám a rurikida kutatás e lehetőséget mereven elutasítja.³⁴ – Mégis, Malmesbury-i Vilmos bétségbevont állítását egy másik megbízható krónikás, Wenderoveri Roger hasonló mód erősíti meg.³⁵ – Ezzel szemben két további hiteles tudósító Worcesteri Florens³⁶ és Durhami Symeon³⁷ – Agátát kifejezetten „Henrik császár fivére leá-

nyának” mondja. – E látszólag zsákutcába jutott kérdés ellentmondását egyetlen feltételezés egyenlíthetné ki: ha egy magyar királyné is „Henrik császár fivérének leánya” lett volna. Ilyen kapcsolatra azonban sem Wertner, sem kiegészítői nem utalnak³⁸.

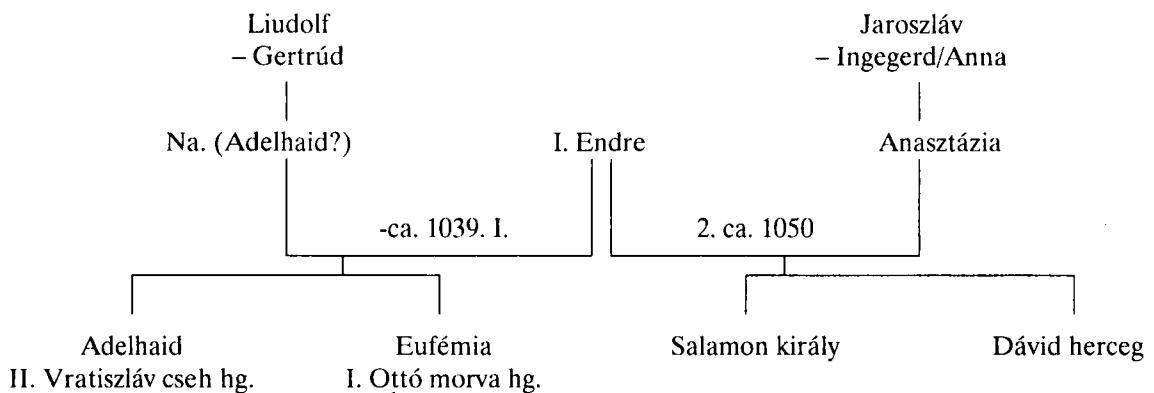
Ám ha elfogadjuk az Endre és Anasztázia házasságnak az orosz források nyomán 1050-re pontosított évét, s ugyanakkor tekintetbe vesszük Endre Adelheid nevű leányának szükségképp 1042 körüli születését, úgy kézenfekvővé válik, hogy Endrének két felesége volt: a Kijevben elvett *első*, aki Adelheid anyja, 1046-ban Endrével együtt királyné, de már 1048–1049-ben elhunyt és az 1050-ben elvett *második*, Kijevi Anasztázia, Salamon és Dávid anyja, majd Endre özvegye. – Ha pedig Agáta „a magyar királyné nővére” volt, aki Endre első felesége, szintűgy Braunschweigi Liudolf és Egisheimi Gertrúd lánya kellett hogy legyen. – S ha, a középkorban gyakori módon, tulajdon keresztnevét adta volt tovább leányának, úgy talán őt magát is Adelheidnek hívták³⁹?

Ám, egy illetén megoldás felvetése sem „igazán újság”. Már ekként említi a skóciai Szt. Waltnen apát életírója, Furnessi Jordán szerzetes.⁴⁰

E XII. századi hagiográfiában Agáta egyképpen szerepel, mint „a császár fivérének leánya” és mint „a magyar királyné nővére”⁴¹

Feltételezhető, hogy a Liudolf–Gertrúd-házasságnak négy, már ismert leányán kívül, még egy ötödik is lehetett 16 évi házasságuk során. Ezzel az eleddig ismeretlen ötödikkal kelt volna egybe a száműzött Endre 1039-ben Kijevben. Vele együtt koronázták 1047 elején. Egy rövid létű, mindaddig ismeretlen királynéknk...

E feltételezés sok mindent „helyre tenne”. Először is eltűnnék Adelheid születésének kronológiai összeférhetetlensége az Endre–Anasztázia-házasság 1050-re történt pontosításával. Egy 1039-ben kötött korábbi nászból származván, Adelheid nyugodtan lehetett maga is anyává 1059-ben. Megmagyarázódnék ezzel német keresztnéve is. Hitelesítené továbbá Malmesbury-i Vilmos, Wendoveri Roger tudósítását, anélkül hogy cáfolná Worcesteri Florens és Durhami Symeon „ellentétes” híradását. S azt is kézenfekvőben magyarázná, miért kísérte el az angol Edvárd 1046-ban Endre herceget a magyar trón visszaszerzésére indított győzelmes hadjáratára.

Megfelelne ez a középkorban szokásos ama dinasztikus habitusnak, hogy két fivér két nővért válasszon magának hitvesül. Magyar vonatkozásában pedig az is erősíti, hogy Endre tihanyi alapítólevelében mind fiai, mind leányai tekintetében többes számot használ: *filiorum filiarumque... salute* ami legalábbis egy „két fiú, két leány” feltételezést enged meg, 1055-re vonatkozóan⁴⁵.

A fentiek szövevénye tisztázni igyekeznék nemzeti dinasztiánk XI. századi kapcsolatainak csak hozzávetőlegesen ismert szerkezetét. Az Árpádoknál is, csakúgy mint más egyebütt, a házasságkötések a poli-

Mindez – hangsúlyozzuk – csak feltételezés. Egyetlen közvetlen bizonyítéka a négy angol krónikás kétféle állítását spontán egyeztető adalék.

A legújabb cseh és lengyel kutatás szerint, Endrének Adelhaidon kívül volt még egy másik leánya is: Eufémia. Wertner nyomán eddig I. Béla leányának tartottuk, bár erre szabatos forráshivatkozás nem idéztetett⁴². Prágai Kozma éppen csak nevét említi. Minden további genealógiai pontosítás nélkül⁴³. Ezt pótolja most félreérthetetlenül B. Ryba kutatása a Szent Prokop legendában, ahol Ottó, morva herceg egyik adománylevelében *cum coniuge...domina Eufemia, filia Andre, regis Ungarorum* említettik⁴⁴. Egy ilyen kapcsolatot eddig főként kronológiai megfontolások kérdőjeleztek volna meg. Ám, hogy most Endre netán kétszeri házasságához torkollottunk, e nehézség is elhárult, és a helyreigazított genealógia ekként festene:

itikai kapcsolatteremtés jegyében fogantak. A Német Birodalom által baljósan veszélyeztetett fiatal királyságunk helyesen felismert önérdékből fordult – a hasonló veszélynek kitett lengyel és cseh ütközőállamok magatartását követően – a háttérben tornyosuló kijevi rusz állam dinasztiája felé. I. Endre királynak csak kevésbé elemzett 14 évi uralma ezzel új és árnyaltabb politikai vonalvezetéssel gazdagodnék, a magyarságnak akkor sem könnyű Európa-beilleszkedése iránti törekvésében.

Vajay Szabolcs

JEGYZETEK

¹ Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybeckerek, 1892. (a továbbiakban: Wertner i. m.)

² Csánki Dezső (szerk.): Árpád és az Árpádok. Bp., 1907. Kiegészített nemzedékrendi tábla a 128–129. között; Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet I., Bp., 1935; I. Endre kora 255–265.; Gyóni Mátys: A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez. „Századok” (LXXXI), 1947, 212–219.; Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp., 1955; Kiegészített nemzedékrenddel; Kristó Gyula és Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Bp., 1988; Makk Ferenc: Magyarország a 12. században. Bp., 1986.

³ Decker-Hauff, Hansmartin: A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok. „Századok” (LXXXI), 1947, 95–108; Walter Holzmair: Maximilla regina, soror Rogerii regis „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters”, 19, Wien (Köln) Graz, 1963, 149–167; Bühler, Heinz: Die Wittislinger Pfründen – ein Schlüssel zur Besitzgeschichte Ostschwabens im Hochmittelalter. „Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen” (LXXI), 1969, 24–67; Salamon királyunk Zsófia leányáról; Kerbl, Raimund: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkonigreich. Wien, 1979; Jasiński, Kazimiers: Filiacja Adelajdy, żony księcia czeskiego Wratisława II. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, XII, Warszawa, 1993, 3–11; I. Endre Adelheid leányáról; B. Krzemieńska: Uztahy moravských Premyslovců ke Kyjevské Rusi. „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, 24, 1990.

⁴ Korai Magyar Történeti Lexikon (szerk.: Kristó Gyula) Bp., 1994. Árpádok címszó (Kristó), 60–66; Prinz von Isenburg Wilhelm Karl: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Bd. II: Die ausserdeutschen Staaten. Berlin, 1936, Taf. 104–105; Die Fürsten und Könige Ungarn a. d. H. Arpad; ua. javított és bővített kiadásban (Herg. Baron Frank Freytag von Loringhoven, Marburg, 1956), Taf. 104–105; Europäische Stammtafeln, Neue Folge, (Herg. Schwennicke Detlev), Marburg, 1984, Taf. 153–155; Die Arpaden; Dworzaczek Kazimierz: Genealogia. Warszawa, 1959, Tab. 84.

⁵ de Vajay Szabolcs: Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft („Südost-Forschungen”), XXI, München, 1962, 45–102; Vajay Szabolcs: Az Árpád-ház néhány eddig ismeretlen tagjáról, MTA. akadémiai előadás. Bp., 1977. október 27; Géza herceg Bizánca került fiairól; Szabolcs de Vajay: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn „Ungarn Jahrbuch”, 10, München, 1979, 15–28; Vajay Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói, „Levéltári Szemle” (XXXVIII), 1988, 20–24.

⁶ Chronici Hungarici Compositio Sacculi XIV, cap. 144, Scriptores Rerum Hungaricum, (ed. E. Szentpétery, I.), Bp., 1937, 423.

⁷ Erről legrészletesebben, a tatárjárásban pusztult korábbi hazai források felhasználásával: Alberici Monachi Trium Fontium Chronicon ab orbe condito, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (a továbbiakban: MGH, SS), XXIII, 787–790, ad. A. 1045–1052. – Itt jegyzendő meg, hogy Henrik királyt 1046-ban koronázták császárrá; azt megelőzően: Henricus Rex. Az egyébként jeles Magyarország történeti kronológiája tehát helytelenül minősíti német-római császárnak az 1040–1046 időszakban (I. 83–85).

⁸ Diplomata Hungariae Antiquissima (ed. Györffy Gy.), I. (1000–1131), Bp., 1992, 145–152, No. 43/1.

⁹ Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. Bp., 1939, Reprint 1987, 34–35.

¹⁰ Erre vonatkozó megállapításaimat lásd: Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfőink kritikus kérdései, Memoria Saeculorum Hungariae I, Bp., 1974. 343–346.

¹¹ A túl-bizánci Basileus és a túl-magyarított Vaszoly formák között a Krónika-szöveg Vazul változatát használjuk, amely kiejtésben alkalmasint a Bazil használati fonetikát tükrözheti.

¹² A hagyomány szerint Péter elűzése után Leventének ajánlották volna fel a trónt, szeniorátusa jussán. Pogány voltára figyelemmel, az országlást keresztény öccsére, Andrásra hártotta. Feltehetőleg beteg is lehetett, mert kevéssel erre meghalt. Az utolsó pogány nagyfejedelem, Taksony mellé temették. Két sírjuk szakzerű kutatással ma is meglehető lenne.

¹³ Wertner, i. m.: 116–117. a házasságot 1037–38-ra teszi, amit Hóman halaszt 1039-re (Magyar történet, I. 252), ami valószínűbbnek látszik.

¹⁴ Ezek szerint Levente 1018–20, Béla pedig 1023–25 között születethet. Világrajöttüknek 1010–1020 közé való visszatatalása nem látszik indokoltnak.

¹⁵ Vagyis: Vazul kiskorú gyermekeit száműzetésbe küldte, vö. Annales Altahenses maiores, ad A.1041 (visszapillantón!), MGH, SS XX.794.

¹⁶ Vazul „mérnylete” nem trónratörés, hanem a kazár hagyományokban gyökerező rituális aktus. Negyven évi uralkodás után (István esetében: 997–1037) a fejedelmet „feláldozzák”, vö. Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a Turul-monda, „Ethnographia” 1917.

¹⁷ De concubina autem, quam habuit de villa Moroth, genuit Georgium, vö.: Joannis de Thwroc (Túróci János): Chronica Hungarorum, ed. Swandner, J. G.: Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini, Vindobonae, 1766, cap. XLII, 133. – Ehhez Wertner kommentárja, i. m.: 136. György 1057-ben csatlakozott a hazatérő angol hercegi családhoz. Feltételezhető, hogy ekkor legalább húsz éves lehetett, semmint annál kevesebb.

¹⁸ Györgynek és anyjának feltételezhető besorolására, vö. Vajay Szabolcs: Skóciai Szent Margitról..., In: Magyarok Kelet és Nyugat metszsvonalán. Esztergom, 1994. 123.

¹⁹ Wertner i. m. 119–123.

²⁰ Az anya-fiú konfliktusra: Rex iratus, voluit matrem suam in faciem percutere, cujus manum, uxor ejus retenuit, - az anya és feleség Mosonban hagyásáról pedig Rex Solomon... in eadem nocte collegit se festinanter, in Moson et Poson, quae castra jam pridem muniverat: matrem quoque et uxorem suam, quando in praelium ivit, illic reliquerat, vö. Turóci, i. m., cap. LII, 155. – Mindez 1074 március végén, Salamon március 14-i mogoródi vereségét követő menekése során. Mosonban hagyása Anasztázia utolsó említése.

²¹ Forssman, Julius: Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa, Bern, 1970, Tafel I, D. – Jarosláv saját leányát okszerűbben házasíthatta össze 1050 táján egy „még” királlyal, semmint 1039-ben egy bizonytalan sorsú trónigénylővel.

²² A királyi csecsemők politikai eljegyzése 1052 júliusában IX. Leó pápa közvetítésével vált a magyar-német békeség zálogává. Salamon ekkor már megszületett, míg „jegyesének” világrajötte csak pár hónap teltén vált esedékessé... Ami Dávidot illeti, az 1055-ben kelt tihanyi alapítólevél már a király „fiait” említi: ...in loco qui vulgo dicitur Tichon, super Balatin, pro sua et coniugis, filiorum filiarumque ...salute tradidit, vö. Diplomata Hungariae Antiquissima, i. m. I. 149, No. 43/1

²³ Adelheidra vö. Wertner, i. m., 123–125. Korai haláláról

(1062. jan. 27.) Prágai Kozma tudósít: VI. Kal. Febr. obiit ductrix Adleythnater Iudithae et Ludmilae, similiter et Bracizlai iunioris et Wratislawis, vö. Cosmas Pragensis Chronica Bohemorum, MGH, SS IX.79. – Adelhaid másodsülött fia, Vratiszláv, csecsemőkorban hunyt el, 1061. nov. 19-én. Bátyja Bratiszláv tehát legkésőbb 1059-ben születhetett. Márcsak ezért sem lehet Adelhaidot az 1050 táján nőül vett Anasztázia leányának tekinteni. vö. Wegener, Wilhelm: Die Pr emyslieden. Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte, Lief.1, Göttingen, 1957, 6, Tafel 2. – Fűzzük még hozzá, hogy Adelhaidnak Judith leánya – I. Ulászló Hermann lengyel herceg neje – „gondot okozott” a vele behatón foglalkozó Jasiński, K.-nak (vö. a 3. jegyzetben idézett művét). méghozzá azért, mert – Adelhaidot Anasztázia leányának tartván – a házastársak kánonilag tiltott, közeli rokonságban állottak volna. Ha ellenben Adelhaid Endrének egy „korábbi” házasságából származott, a kánoni akadály eleve elhárul.

²⁴ A túltengő Agáta-irodalom fantasztikus, vagy jószándékú amatőr megközelítéseit félretéve, tartsuk szem előtt a történelmi hitelű kutatásokat: *Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése, „Turul” (LIV), 1940, 36–46; *de Vajay Szabolcs*: Agatha, Mother of Saint Margaret of Scotland, „Duquesne Review”, Pittsburgh, PA, 7, 1962, 71–87; *Ronay Gabriel*: The Lost King of England. The East European Adventures of Edward the Exile. Woodbridge, 1989; *Laszlovszky József*: Angol–magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig. Kandidátusi értekezés. Bp., 1991. 17–58.; *Vajay Szabolcs*: Skóciai Szent Margitról... i. m.; *Faris, David – Richardson, Douglas*: The Parents of Agatha, Wife of Edward the Exile. The New England Historical and Genealogical Register, 152, Boston, MA, 1998, 224–235. – Az elhanyagolható szerzőket csupán mihez tartó óvatosság kedvéért említjük, „művük” pontosságára nélkül: Fest Sándor (1938), Malcomes Béla (1938), Nagy Kázmér (1971) és Jetté, René (1996). – Jelezzük még Laszlovszky példás kutatástörténeti összefoglalását (i. m. 20–32) ahol az egész kérdést kiválóan bemutatta.

²⁵ A domináns jellemű Gizellának három férje volt: I. 1005 Braunschweigi Bruno, †1010/11 (Liudolf apja); II. 1012 Babenbergi Ernő, †1015 (akitől két fiú született); és III. 1017 Száli Konrád, akit 1024-ben német királlyá választottak, 1027-ben pedig Gizellával együtt császárrá és császárnévá koronáztak. Egyetlen gyermekük a már többször említett III. Henrik. – Ezt a végleges besorolást sokáig nehezítette Gizella női hiúsága, császárné korában ugyanis nyolc évvel „megfiatalította” magát... Ámde, nem 999-ben született, hanem 991-ben, miként azt *Rickenberg, Hans Jürgen* félreérthetetlenül kimutatta: Das geburstdatum der Kaiserin Gisela, „Deutsche Archiv f. die Erforschung d. Mittelalters”, (9), 1952, 535–538. – Ezzel Gizella életrajzának kronológiai „rendellenességei” megszűntek.

²⁶ E kurtalétú család fölöttébb hiányos, és még csonkaságában is pontatlan leszármazását az Europäische Stammtafeln (Herg. Schwennicke, D.) VIII. táblája közli. A Liudolf–Gertrúd házaspárnak mindössze egyetlen leányát említi, és még ennek házasságait sem ismeri. – Tartózkodjunk hivatkozásától!

²⁷ IX. Leó pápának szétágazó családi kapcsolataira vö. *Hla-witschka, Eduard*: Die Anfänge des Hauses Habsburg-Lothringen, Saarbrücken, 1969, 102–153. A pápa ősfájának bemutatója LtCol. Larose: Etude sur les origines pape St. Léon (1002–1054), Metz, 1954. – Ha Endre királyunk első neje valóban a pápa unokahúga lett volna, érthetőbbé válik a szentatya személyes közbelépése az 1052-i magyar–német béke szerzésében. IX. Leó akkori pozsonyi jelenléte 1991-ig az egyetlen pápalátogatás a történelmi Magyarország földjén.

²⁸ Erre vonatkozóan lásd a Liudolf–Gertrúd házaspár egy másik leányának, Matildnak kutatása kapcsán kifejtett bizonyítékainkat: *de Vajay, Szabolcs*: Mathilde, reine de France inconnue, „Journal des Savants”, 307, Paris, 1971, 241–260.

²⁹ *M. Hellmann*: Die Heiratspolitik Jaroslaws des Weisen. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, (VIII), 1962, 7–25.

³⁰ vö. *Forssman*, i. m., Tafel I.

³¹ Az elsőszülött Vladimirnak özvegye (vagy csak jegyese?) utóbb az angol Edvárd nejévé lett és Szt. Margit anyjává; Izjaszláv felesége a lengyel Gertrúd volt, Szjatoszláv egy Ditmarschen grófleánnyal házasodott; Vsevolod Konsztantinosz Monomachosz keleti császár Mária lányát vette el, utóbb egy kun (polovcz) fejedelemleányt; Izjaszláv pedig Stadei Odát, a Liudolf–Gertrúd házaspár unokáját. Jarosláv erre következő három leánygyermeké közül Erzsébet norvég, Anasztázia magyar, Anna pedig francia királyné lett. Végül a család „benjaminja”, Igor, Orlamündei Kungundát vette nőül, Liudolf fia Ekbert sógornójét.

³² Csakúgy, mint ahogyan Ingegerd előbb az Eiréné, majd az Anna nevet nyerte, vagy miként leánya Anna, Franciaországban Ágnessé lett, magának Jaroslávnak is volt ünnepélyes ortodox neve: György. – A német családban szokatlan Agáta név „másodlagos” orthodox voltának lehetőségére Faris hívta fel a figyelmet, vö. *Faris–Richardson*, i. m. 232.

³³ Filii eius (sc. Eadmundi) Edwinus et Edwardus... Hunorum regem petierunt ubi... minor Agatham reginae sororem in matrimonium accepit, vö. Guilelmi Malmesbiriensis Libri V de rebus gestis regum Anglorum ed. Migne, Patrologia Latina, CLXXIX, 1157.

³⁴ Ezen a téves feltételezésen nyugszik Jetté tanulmánya: *Jetté, René*: Is the Mystery of the Origin of Agatha, Wife of Edward the Exile, finally solved? „The New England Historical and Genealogical Register 150, 1996, 417–432.

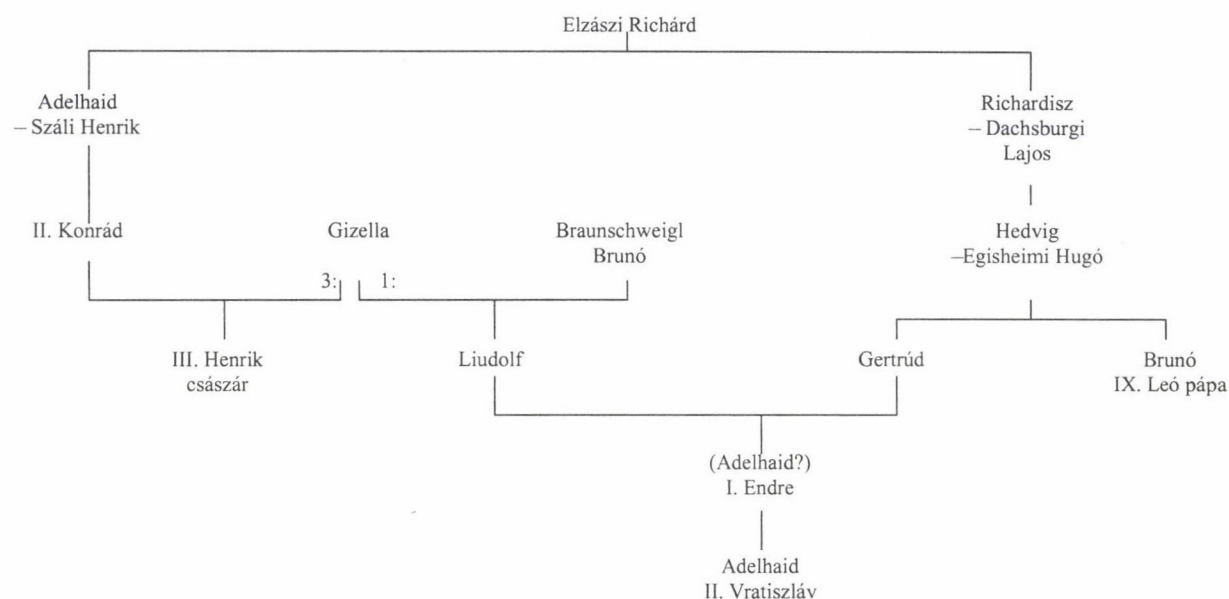
³⁵ Eadwardus accepit uxorem regine Hungarie sororem nomine Agatham, vö. Rogerii de Wendover abbatiae s. Albani monachi Chronica, ed. MGH, SS XXVIII, 26.

³⁶ Eadwardus vero Agatham, filiam germani imperatoris Henrici in matrimonium accepit, vö. Florentii Wigorniensis Chronicon ex Chronicis, ed. MGH, SS V, 126.

³⁷ Eadwardus vero Agatham filiam germani imperatoris Henrici in matrimonium accepit, vö. Symeonis Dunelmensis Historia de rebus Anglorum, ed. R. Twysde Historiae Anglicanae Scriptores, 176.

³⁸ Mindnyájuk figyelmét elkerülte Szt. Walthen XII. századi életirata, amelyet az alábbiakban értékelünk, vö. 40. és 41. jegyzet. – E korban közeli szöveg a Bollandisták kiadásában 1863 óta rendelkezésre áll.

³⁹ *Larose* i. m. származási táblájából (in-fine) kitűnik, hogy az Adelhaid nevet Gertrúd anyai nagyanyjának nővére viselte. Mint Száli Henrik felesége, anyja volt ama II. Konrádnak, aki Gertrúd férjének, Liudolfnak mostohaapja. E kettős atyafiság kézenfekvővé tenné, hogy a Liudolf–Gertrúd házaspár egyik leánya ezt a keresztnevet nyerje a középkor onomasztikai magatartásának jegyében:

⁴⁰ Vita s. Waltheni abbatis ordinis Cisterciensis in Scotia, auctore Iordano vel Ioscelino monacho Furnesiensi, ed. Acta Sanctorum Bollandiana, ad diem 3. Augusti I. (1863) 249–277. – A latin Walthenus forma az angolszász Walteof megfelelője.

⁴¹ Sanctae namque Margaretae mater, Agatha nomine, filia fuit germani Henrici, clarissimi imperatoris Romanorum... Soror eiusdem Agathae regina extitit Ungarorum..., ed. cit. I. 249.

⁴² Wertner i. m. 167–169.

⁴³ Ottonis autem filii Suatopluc et Otto cum matre sua Eufemia multum obedientes duci erant et fideles, vö. Chronica Bohemorum, i. m., ed. cit. IX. 104.

⁴⁴ Ryba, B.: Stredověké Legendy Prokopské, Praha, 1953. 119.

⁴⁵ vö. Diplomata Hungariae Antiquissima, i. m. I. 149, No. 43/I., vö. 22. jegyzet.

MI EZ?

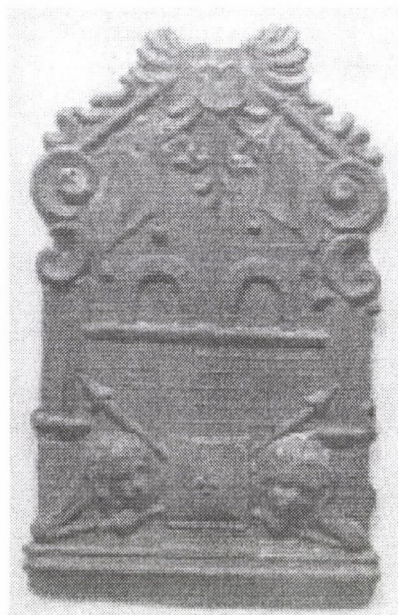
A mellékelt fotón bemutatott tárgy a veszprémi Lackó Dezső Múzeum numizmatikai gyűjteményében található. Leltári száma 88.22.1. Mérete 5,3×8,3 cm. Eredete ismeretlen.

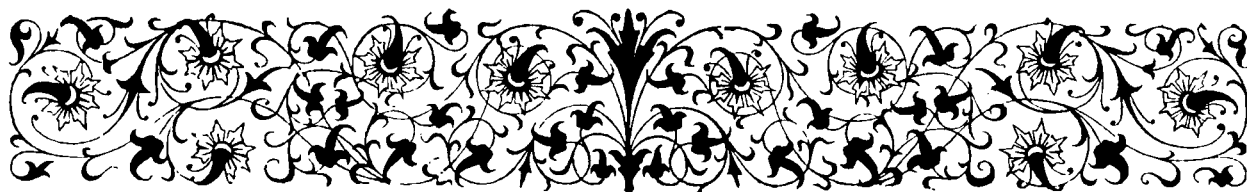
Feltehetően a XIX. századból való, és valamilyen csata, ütközet emlékművének kicsinyített makettje, illetőleg valamely ütközettel kapcsolatos emléktárgy tartozéka lehet. Hátlapja sima, felerősítésre utaló nyom nem látszik rajta. Esetleg alul csatlakozhatott még hozzá egykor valami, de az is lehetséges, hogy csak az öntésnél keletkezett sorját akarták az itt látható reszeléssel eltüntetni. A tetején ábrázolt sas feje és szárnyának felső végei letörtek.

Kinek van valamilyen ötlete, hogy mi lehet ez? Ki látott már valahol hasonlót? Minden ötletet, segítséget köszönettel veszek.

Rainer Pál

Lackó Dezső Múzeum, Veszprém

HÁROM ÉVTIZED NAGYÍTÓÜVEG ALATT ESTERHÁZY MIKLÓS FIATALSÁGA

Esterházy Miklós életének első három évtizedéről kevés megbízható adat maradt ránk, és talán ezzel magyarázható, hogy történetírásunk sokszor kétes értékű forrásokra támaszkodik, vagy éppen alaptalan feltételezésekkel igyekezett kitölteni a hézagokat. Úgy tűnik, hogy a nádor életének első három évtizede körül kialakult zavaros mondakört egy, a nagy-szombati jezsuiták kiadásában 1760-ban megjelent latin nyelvű könyv indította útnak¹. Ebben olvashatjuk először katolizálásának és a kapcsolódó családi események később általánosan elfogadott, dramatisztikus változatát és nagybátyjával, Illésházy Istvánnal való kapcsolatának fiktív történetét. Ezzel indult meg tehát a mondakör, mely Salamon Ferenc és Szalay László 1863-ban megjelent, sokat forgatott könyvével ment át a köztudatba, hogy azután egyre bővülve folytatódjon Bubics és Merényi 1895-ben és Fekete Lajos 1932-ben megjelent munkáiban s ezek idézőinél. De Esterházy János gróf, a családtörténet egyébként gondos krónikása sem szolgált megbízhatóbb adatokkal Miklós fiatal éveire vonatkozóan, sőt maga is nem egyszer bővített az ellentmondásokkal teli mondakörön 1901-ben kiadott munkájában². Nem csoda tehát, hogy az óvatosabb történészek a nádor életének első harminc évét inkább átugorják egy-két mondattal, minthogy vitába bocsátkozzanak az időközben megmerevedett alaptalan adatokkal.

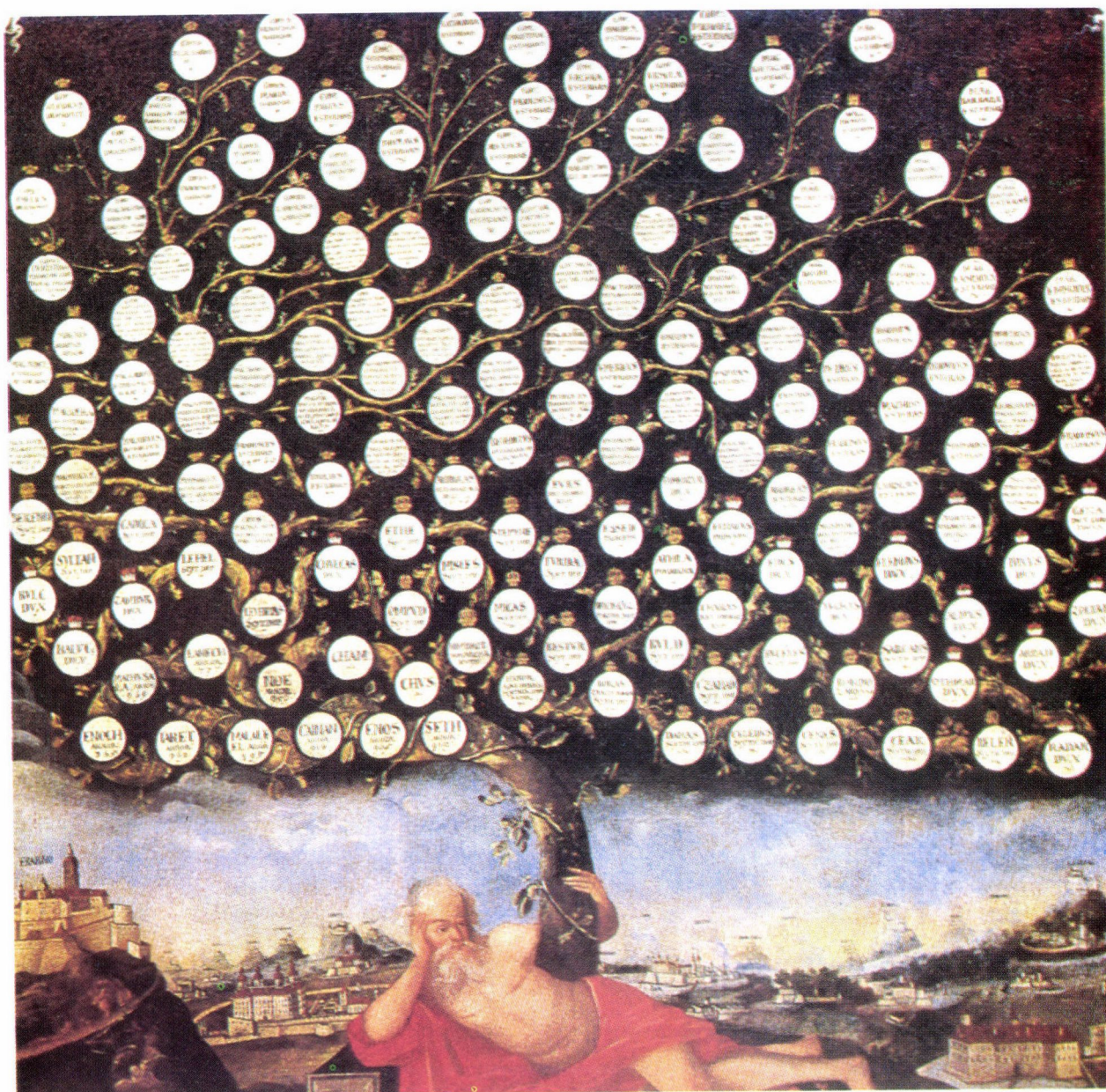
A közkézen forgó téves adatok mindjárt a nádor születésének dátumával kezdődnek, melyet a szakirodalom Salamon–Szalay nyomán napjainkig 1582-re tesz, holott mind apja, mind öccse feljegyzése szerint 1583. április 8-án született családja galántai kúriájában³.

Annyi legalábbis valószínű, hogy hetedik életétől kezdve, mintegy tíz esztendőskoráig nővére Kubinyi Lászlóné Esterházy Magdolna házában ne-

velkedett a Turóc vármegyei Madocsányban, ami összefüggésbe hozható azzal is, hogy a család 1590-ben várta nyolc életben maradt gyermekük után a kilencedik, Anna születését, és a galántai udvarház szűknek bizonyulhatott a sokgyermekes család számára⁴. Miklósnak nem lehettek túl jó emlékei a Kubinyi-házban eltöltött évekről, hiszen az egyébként családszerető Esterházy később sosem emlékezett meg özvegyen maradt nővéréről (†1616 után⁵) és annak családjáról. De ugyanezt mondhatjuk a lutheránus valláshoz mindvégig ragaszkodó Tamás (†1616 u.) és Farkas (†1617 k.) bátyjairól is, kik kora ifjúságtól nagybátyjuk Illésházy István szűkebb környezetéhez tartoztak.

Azt a feltevést, miszerint tíz éves kora előtt Nagyszombaton látogatott volna bármilyen iskolát „*katolikus sógora, Kubinyi László jóvoltából*”, amint ezt Bubics–Merényi, Esterházy János és újabban egy művészettörténeti munka írója állítják, a Kubinyi családtörténet⁶ ilyen értelmű, több tekintetben is téves állításán kívül más forrás nem támogatja, sőt ha elfogadjuk, hogy 7–10 éves koráig Madocsányban tartózkodott, ezt nem is igen tehetné volna.

Ezzel szemben elfogadható az az adat, miszerint 1593-ban, tíz esztendőskorában került a jezsuiták iskolájába a Galántához közel fekvő Vágsellyén. A sellyei iskolára pedig nyilván azért esett a választás, mivel protestáns iskola nem volt elérhető távolságban, és mint ismeretes, nem egy protestáns familia taníttatta gyermekeit ugyanezen okból jezsuita iskolákban. Miklós, a sellyei iskolaévek folyamán, valamikor 16. és 18. életévei közt katolizált. Bubics–Merényi nyomán néhányan 19. életétét (1602) jelölik meg mint a katolizálás időpontját azon a téves alapon, hogy ez szülei halála után történt volna, holott apja 1604-ig, anyja pedig még 1607-ben is életben volt. Is-

Az Esterházy-család ősfája (XVII. sz.)

mét mások, Esterházy Dániel egy írása nyomán⁷ recitálnak egy dramatikus jelenetet, melyben a felháborodott apa elúzi házától katolikussá lett fiát, ki Illésházytól, anyai nagybátyjánál talál menedéket. Az egyébként hatásos történet azonban adós marad a magyarázattal, hogy miért éppen a harcos protestáns Illésházy vette volna szárnyai alá hitehagyott unokaöccsét? Az az Illésházy, aki nem sokkal előtte nyomatta ki Miklós Wittembergben tanult Tamás fivérének két protestáns vitairatát is⁸.

A források ugyan nem szólnak arról, hogy Miklós meddig tanult Sellyén, de miután ott csak alsó és középfokú oktatás volt, semmiképp sem lehetett ott 18. életévén túl. Azt a feltevést viszont, mely szerint a sellyei éveket követően valamiféle főiskolát látogatott volna akár Nagyszombaton, akár Bécsben, a családtörténetnek Esterházy Dániel fent említett írására hivatkozó állításán kívül más forrás nem támogatja, sőt a feltevést egyenesen cáfolja az ismert tény, hogy a nádor élete későbbi szakaszában utólag igyekezett pótolni a felsőbb fokú tanulmányok hiányát udvari papja, Hajnal Mátyás jezsuita egyetemi tanár segítségével⁹. Ennek ellenére, egy nem is akármilyen történész teljes biztonsággal állítja, hogy az uralkodó Esterházyt „kitűnő jogi képzettsége miatt nevezte ki országbíróvá”¹⁰.

Amint ezt néhány adat sejteti, valószínű, hogy Miklós a sellyei iskola után mindjárt katonának állt. Az viszont több mint kétséges, hogy ezt – mint egyesek tudni vélik – Illésházy zászlaja alatt tette volna, tudniillik mire Miklós elhagyta az iskolapadot, Illésházy hadakozó napjai már ugyancsak a múlté voltak. Mindenesetre úgy látszik, hogy ebben a forrásokból igazolhatatlan állításban vélték egyesek felfedezni a Miklós és nagybátyja közt feltételezett bensőséges viszony folytatódását, amivel alább még bővebben fogunk foglalkozni.

Eltételezve attól, hogy Esterházy maga említi egy későbbi levelében, hogy ifjú korában „ötven lovas hadnagysága volt”¹¹ és a közismert tényről, mely szerint legalábbis 1608–1610-ig lovashadnagyként szolgált a felső-magyarországi főkapitányság kötelékében¹², katonai pályára vonatkozóan történetírásunk jórészt megint csak kétes értékű, nem egyszer ténynek álcázott feltevésekkel szolgált.

Feltehetően abból a tényből kiindulva, hogy a lutheránus Mágochy Ferenc¹³, aki magánbandériumával már 1604-ben Bocskai mellé állt, legalábbis egy történész arra következtetett, hogy a (később) alatta szolgáló Esterházyknak is Bocskai oldalán kellett har-

colnia. Így felmerül a kérdés, hogy Esterházy Mágochy magánbandériumában, vagy mint „*miles stipendiarius*”, királyi szolgálatban kezdte-e katonai pályafutását? Bizonyosan csak annyit tudunk, hogy 1608-tól, tehát Bocskai halála után szolgált Mágochy alatt, amikor az már, mint kassai főkapitány, maga is a király katonája volt. Kétszeresen is rossz úton jár tehát Klaniczay Tibor irodalomtörténész, amikor az erdélyi publicisztika szóhasználata nyomán a fiatal Miklóst „*Mágochy Gáspár nemes szolgálojának*” mondja, miután Esterházy a király katonájaként szolgált Mágochy Ferenc alatt, és nem mint familiáris nagypapjának fivére, a már 1581-ben elhunyt Gáspár mellett¹⁴.

Azt, hogy Esterházy nem Mágochy magánhadsergében, hanem a király zászlaja alatt kezdte katonai pályafutását, ha más nem, valószínűsíti a császár gyónatójának, a jezsuita pater Lamormainnek egy későbbi kijelentése, mely szerint 1604-ben Esztergomban szolgált volna, a tizenöt éves háború folyamán jó hírnevet szerzett Althan Adolf gróf főkapitánysága idején (1603–1605). A megjegyzés specifikus volta sejteti, hogy a paternek tudnia kellett, miről beszél. Ennél azonban még világosabban szól erről Esterházy levele Thurzó Imréhez, melyben maga állítja, hogy kizárólag királyi szolgálatban katonáskodott¹⁵.

Esterházy Miklós grófi diplomájában, II. Ferdinánd király érdemei közt említi fiatalkori katonáskodását. A diploma szavai szerint:

„...a török ellen folytatott tizenöt éves nyílt háború idején különböző hadi vállalkozásokban, mind részleges és közönséges csatákban tehetőség szerint friss segítséget adtál ifjúságodtól kezdve, és ezt nem csak mások tisztázatlan tanúságából ismerjük, de saját tapasztalatunk szerint is elégségesen bizonyítottnak látjuk”.

Ezen sorok kétségkívül azt sejtetik, hogy itt nem csak az ilyen okiratokban szokásos szóvirággal állunk szemben, és az uralkodó szavai nyilván az 1601–1604-es eseményekre utalnak, amikor még mint főherceg, maga is részt vett például Kanizsa és Székesfehérvár ostromában, továbbá Pest elfoglalásában, sőt az azt követő néhány kisebb csatában is. Alátámasztja a diploma szavait legalábbis egy történész, aki forrását idézve állítja, hogy 1601. augusztus 15-én Esterházy Miklós is jelen volt Ferdinánd Kanizsa mellett gyülekező táborában¹⁶. Itt tehát két írott forrás állítja, hogy egyrészt már 1601-ben – 18 éves korában – katoná volt, másrészt, hogy a király katonájaként szolgált.

Annak ellenére, hogy a forrásokban semmiféle utalást sem találunk arra, mintha Esterházy valaha is

Bocskai oldalán harcolt volna akár Mágóchy kardja alatt, akár másként, egy történész, Kemény János önéletírására hivatkozva úgy véli, hogy a fiatal Esterházy Miklós 1605 kora nyarán „*a császár mulatókertjét dúlta a szabadságharc hadnagyaként*”¹⁷. Eltekintve attól, hogy Bocskai elsősorban a protestáns vallásszabadság érdekében húzott kardot, – ami már eleve kizárná a nem sokkal előbb katolizált Esterházy katonáskodását a felkelők oldalán –, ha hitelt adunk pater Lamormain kijelentésének, Esterházy ekkor Esztergomban szolgált, mint a király katonája. Amint azonban látni fogjuk, több mint valószínű, hogy Kemény később (1658) papírra vetett visszaemlékezéseiben, illetve az őt idézők, tévesen azonosították a Bocskai oldalán harcoló Esterházyt.

Így érkezünk el 1608-ig, amikor Miklós lovashadnagyként szolgált Mágóchy Ferenc, a király „kassai generálisa” alatt¹⁸. Egyébként figyelemre méltó, hogy Mágóchy csak 1608 tavaszán foglalta el főkapitányi tisztét (1607 novemberében nevezték ki) és már 1610 nyarán, mintegy másfél évi szolgálat után fel is mentették állandó betegeskedése miatt. Ez adhatott alkalmat Bubits–Merényinek és Eszterházy Jánosnak, majd Fekete Lajosnak¹⁹ és idézőiknek ahhoz az állításhoz, hogy Miklós Kassán, Mágóchy mellett teljesített szolgálatot és quasi a beteges főúr helyett maga látta el annak főparancsnoki és politikai teendőit mint „alvezére”. Ha meggondoljuk, hogy Mágóchy környezetében számos magasabb rangú, tapasztalt főtiszt volt, kinevezett vicegenerálisát nem is említve, ez már Esterházy rangját tekintve is további szót alig érdemlő, naiv elképzelésnek minősül.

Forgách Zsigmond, ki Mágóchy követte a főkapitányi tisztségben, 1611 nyarán kapott parancsot Erdély megtámadására. Erről a hadjáratról írta Bojti Veres Gáspár, Bethlen történétírója, hogy miután Forgách hírére vette török segéderők érkezésének, „...*páni félelemtől áthatva, Homonnaival, Dóczyval, Esterházyval és Magyarország többi főrendjével együtt felmenekült a havasokba*”²⁰. Az, hogy az író Esterházyt már ekkor az ország főrendei közé sorolja, világosan mutatja, hogy mindössze a korabeli helyzetet vetítette vissza a múltba. Közelebb áll azonban a valósághoz Alvinczi Péter, korábban Mágóchy udvari prédikátora, amikor Esterházyt és Bosnyák Tamást Forgách kapitányainak mondja²¹.

Az osztrák történétírók viszont úgy tudják, hogy 1611–1612-ben Esterházy a lánzséri vár kapitánya volt²², ami természetesen nem jelenti azt mintha így már nem lett volna a király katonája, vagy nem vehe-

tett volna részt Forgách hadjáratában. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az 1611-es erdélyi hadjárat folyamán, esetleg még egy ideig utána is, Miklós Forgách mellett maradt, és legfeljebb csak 1611 utóján kerülhetett Lánzsérba.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel azonban az Illésházy és Esterházy Miklós kapcsolata körül kialakult legenda. Történetírásunk nagy jelentőséget tulajdonít Salamon–Szalay, Bubits–Merényi és nem utolsósorban Eszterházy János nyomán Illésházy István (1541–1609) nádornak, Miklós anyai nagybátyjának, mint unokaöccse mentorának és tanítómesterének a politika tudományában. Ezt az álláspontot terjeszti tovább Klaniczay Tibor is, amikor úgy ír, hogy Miklós példaképe „*a makacsul protestáns Illésházy István volt*”²³.

Az eddig napvilágra került adatokat vizsgálva azonban még valószínűsíteni sem tudjuk azt, hogy Miklós valaha is töltött volna időt nagybátyja környezetében. Annak az állításnak az eredeti forrását pedig, mely szerint „elkísérte” volna nagybátyját annak lengyelországi önkéntes száműzetésébe – amint ezt a családtörténet krónikása írja és mások is írják mindmáig – eddig senki sem próbálta megnevezni. Pedig Szalay például egyenesen ennek a képzelte eseménynek tulajdonítja a magyar rendek bizalmát Esterházyban, s így későbbi linzi küldetését, sőt nádorrá választását is²⁴. Ezzel szemben hiteles adat bizonyítja, hogy valójában Esterházy Farkas, Miklós protestáns bátyja volt az, aki elkísérte nagybátyját Lengyelországba²⁵. De alátámasztja ezt az a tény is, hogy Miklós nevével egyszer sem találkozunk Illésházy és Pálffy Kata bőséges levelezésében az emigráció ideje alatt, jöllehet több helyen esik említés Farkas és Gábor bátyjairól, sőt Magdolna nővéréről is, kiknek segítségét Illésházy szép szavakkal méltatta²⁶.

Annak sincs nyoma az ismert forrásokban, mintha Esterházy nagybátyja környezetében tartózkodott volna a Bocskai által 1605-ben Szerencsre, majd 1606-ban Kassára összehívott országgyűléseken, vagy akár a Bécsi Békét előkészítő tárgyalásokon, amint ezt egyesek állítják forrásaik megnevezése nélkül. Valószínűtlen az is, hogy ilyen politikai iskolázás után, 1608-ban hadnagyként találkoznánk vele Kassán.

De olyan adatokat sem ismerünk, melyek arra utalnának mintha nagybátyja környezetében tevékenykedett volna annak alig pár hónapos nádorsága alatt (1608. november–1609. május), sőt ellenkezőleg, éppen ebben a periódusban lehetünk biztosak abban, hogy katonai szolgálatot teljesített. Teljesen

alaptalan például egy nemrég megjelent rangos kiadvány állítása, melyben a művészettörténész szerző minden kétséget kizáró autoritással írja (a sokat idézett irodalom nyomán), hogy „*Esterházy Miklós egyre fontosabb szerephez jutott Illésházy udvarában, hogy részt vegyen idővel a nádori adminisztrációban is*”²⁷. Ez a feltételezett kapcsolat vezette például Klaniczay Tibort is oda, hogy hasonlatosságot keresve a két nádor politikája között, egy abszurd párhuzamot kényszerítsen ki a Bocskai-felkelést elsősorban önérdékből meglovagló Illésházy és az európai dimenziókban gondolkodó államférfi, Esterházy későbbi politikája között²⁸. Úgy látszik nem tűnt fel eddig senkinek sem, hogy a sokszor idézett források ugyanakkor juttatnak a fiatal Miklósnak fontos szerepet Illésházy mellett a nádori adminisztrációban, amikor 1608–1610 közt Mágochy alvezérének mondják.

Ezzel szemben Miklós lutheránus fivérei, Tamás, Farkas, Gábor és Pál is bizonyítottan Illésházy környezetében forgolódtak, sőt az utóbbi 1606-tól Kaszán is Illésházy mellett tartózkodott, hiszen ott ismerte meg Báthory Gábort, kinek fejedelemsége alatt kamarása lett, majd Bécsben is megfordult 1610-ben mint a fejedelem követe²⁹. Így talán inkább benne, vagy Miklós valamelyik protestáns bátyjának a személyében kellene keresnünk a császár mulatókertjét dülő, illetve az Illésházy kíséretéhez tartozó Esterházyt.

A fentiek világánál tehát megalapozottabbnak tűnik az a feltevés, miszerint a katolizált Miklós és Illésházy, továbbá a körülötte forgoló lutheránus Esterházyak, inkább kerültek, mint keresték egymás társaságát. Mindemellett ahhoz nem fér kétség, hogy Esterházy Miklós később gondosan ápolta anyai nagybátyja emlékét, jóllehet nem az államférfiét, hanem a magas tisztséget viselt családtagét. Nem hiszem, hogy messze járnánk a valóságtól, ha azt mondjuk, hogy a rokon nádor későbbi kultuszával a *homo novus* Esterházy elsősorban családja társadalmi állását kívánta hangsúlyozni³⁰. Nyilvánvalóan ez az egyre kerekedő, félrevezető rege Illésházy és unokaöccse viszonyáról terelte el történetírásunk figyelmét Esterházy tényleges politikai pártfogójának személyéről is.

De nem hagyhatjuk szó nélkül a fiatal Esterházy Miklós életének leggyakrabban vitatott eseményét, első házasságát özvegy Mágochy Ferencné, báró Dersffy Orsolyával, mely oly nagy lendülettel indította el magasba ívelő pályafutását. Eljegyzésüket, a menyasszony katolizálását és házasságukat huzamos

rágalomhadjárat követte a protestáns publicisták találatból³¹, jól érthető politikai okokból. Megjegyzendő azonban, hogy ezekkel ellentétes vélemények is voltak, melyeket azonban történetírásunk általában mellőzött, talán azért is, mivel ezek nehezen lettek volna összeegyeztethetők a házasságról s annak körülményeiről időközben kialakult mondavilággal.

Úgy a családtörténet, mint a szakirodalom által sokat idézett, súlyosabb kritika a házasság és a házastársak ellen éppen Esterházy rokonságából, özvegy Illésházy Istvánné Pálffy Katától ered, jóllehet mindmáig tisztázatlan alapon. Pálffy Kata Trencsénből, 1612. június 21-éről keltezett levele³², melyet válaszul írt Esterházynek az eljegyzésüket bejelentő levélre, minden jel szerint a kurrens mendemondákra utal, amikor azt írja:

„...azminemü hírek voltak, kegyelmed és Asszonyom felől, nem mondhatok mást hanem hogy mindnyájunknak kik atyafiak lévén, elég szívünk fájdalom és bánatunk volta rajta, mert az híre az volt, hogy szegény Istenben elniugodott Mágoczi Uram ollian fő és yambor ur lévén, még el nem temetett, hanem az föld felett volt, mikor kegyelmed asszoniommal niuszett³³ és ez a dolog Mágoczi Uram gyalázatja, nehezebben tetszett nekünk mintsem az magunk becsületi”.

(Kiemelések a szerzőtől.)

Ha kellő forráskritikával olvassuk ezen sorokat, nem kerülheti el figyelmünket a körülmény, hogy a levélíró kétszer is említi, hogy véleményét „hírek” alapján formálta, márpedig azt jól tudjuk, hogy milyen hírek kerengtek és honnan Esterházy és Mágochy özvegyének kapcsolatáról. Akadtak ugyan olyanok is, kik nem találtak kivétnevalót sem a házasságban, sem pedig az azt megelőző körülményekben, mint például a Mágochy-rokon Pázmány érsek³⁴, Drugeth György, sőt a pozsonyi jezsuiták sem³⁵, kiknek a szavát legalább olyan hitelt érdemlő forrásnak kellene tekinteni, mint protestáns kollégáik írásait, vagy Pálffy Kata ominózusan egyoldalú hírforrásokra alapozott korholását.

Tények alapján nem sok kifogása lehetett a levélírónak a jegyesek ellen. Eljegyzésüket jóval Mágochy ünnepélyes temetése után (Beregszász, 1612. február 28.)³⁶ tartották, tehát ekkor már hamvai rég nem voltak a föld felett. Esküvőjüket is az illendő gyászév letelte után ünnepelték. Így tehát a jó erkölcs, vagy a bevett szokások elleni vétségnek a mendemondán kívül semmi olyan nyomát sem találjuk, ami megszólgálta volna Pálffy Kata kemény sorait.

Ami pedig Esterházy és Mágochyné esetleges kapcsolatát illeti házasságkötésük előtt, erről egy történész

azt írja (forrása megnevezése nélkül), hogy „*már esküvőjük előtt nyilvánosan együtt éltek*”³⁷. Ilyet viszont csak az állíthat, vagy hihet el, aki figyelmen kívül hagyja, hogy egy várban, vagy városi palotában nemigen történhetett semmi a nagyszámú háznép tudta nélkül, és csaknem kizárt dolog, hogy akár az ekkor már érett korú katolikus, akár a józan eszű Esterházy, ilyen primitív módon kockáztatta volna jövője felesége tekintélyét és jó nevét. Annál kevésbé feltételezhető ez, mivel esküvőjüket megelőzően a menyasszony már a Pázmány által küldött pater Hajnaltól vett leckéket a katolikus vallás tanáiból és kevésbé valószínű, hogy a hitoktató pater hajlandó lett volna elnézni, hogy a gondjaira bízott neofita bűnös viszonyt folytasson – hogy úgy mondjuk – az orra előtt.

Annak sincs nyoma, mintha eljegyzésüket titokban akarták volna tartani. Erről meggyőző bizonyítékot szolgáltat nem csak a kérdéses levél, mely szerint Esterházy maga jelentette be eljegyzésüket a levélírónak (s ugyanakkor sok másnak is), de az a tény is, hogy Pázmánytól kértek papot, hogy előkészítse az özvegyet a katolizálásra esküvőjük előtt.

A jegyesek nyíltan léptek fel az uralkodóval szemben is, hiszen az eljegyzést követően, már hónapokkal a házasságkötésük előtt írt Esterházy a lánzséri és munkácsi várbirtokok ügyében a királynak felajánlva, hogy megadja az ilyenkor szokásos reversalist: „... *Isten így rendelvén, eljegyeztem nagyságos Mágochy Ferenc özvegyét s e várak a házasság jogán közös tulajdonunk lesznek*” írja, és kéri az uralkodót, hogy ismerje el jogait, amit az meg is tett 1612. november 10-én, tehát még az esküvő előtt.

Miben rejlik tehát a sietős eljegyzés és jogbiztosítás titka? A férj és közvetlen férfi rokon nélkül maradt özvegy nem ok nélkül aggódhatott, hogy az óriási zálogösszegek fejében kezén lévő várbirtokokból (a két legnagyobb erősség az országban!), nem utolsósorban a stratégiaileg fontos Munkácsból, hamar kijátszhatja a Kamara ha özvegyi sorban maradna³⁸. Bizonyára megfordult Dersffy Orsolya fejében annak az emléke is, hogy miként próbálta árván maradt anyját a lánzséri várbirtokból Thurzó György kiforgatni, mielőtt Dersffy Ferenc felesége lett volna.

Ismerve Pálffy Kata erőfeszítéseit, hogy minél többet juttasson a Pálffy rokonságnak, nem tűnik minden alap nélkül valónak az a feltevés sem, hogy a menyasszonnyal amúgy is rokonságban lévén (anyja Dersffy Zsófia volt), szívesebben látta volna, ha Mágochyné vagyona valamelyik kisebb birtokú Pálffy unokaöccsének jut.

Ez a rokoni kéz által írott, az említett propaganda-hadjárat híreiből táplálkozó kritikus levél, a protestáns publicisták átlátszó gyanúsításokkal teli pamfletjei és nem utolsósorban Szalárdi János tizenhárom évvel utóbb megjelent politikai propagandairata adott azután alkalmat néhány történetírónak arra, hogy megteremtsek Esterházy Miklós és Dersffy Orsolya házasságának olcsó romantikával spékelt, azóta további feltevésekkel bővülő, sokat idézett legendáját.

Az életrajzi tanulmányok, melyek eddig nyomdafestéket láttak Esterházy Miklósról, megemlítik ugyan az erdélyi politikai publicisztika egyoldalú verzióját első házasságának körülményeiről, azonban anélkül, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonnának le. Ezen változtatott aztán egy egyébként kitűnő Esterházy-tanulmány szerzője³⁹, ki a forráskritika merész mellőzésével nem csak tényként fogadta el a házasságot körülvevő legendát minden részletében, hanem bővített is azon további feltevésekkel. Feltevéseit alátámasztandó, azután olyan zabolátlan fantáziával rajzolta meg az első feleség egyéniségét – egy tévesen azonosított festmény alapján⁴⁰ – mely Dersffy Orsolyát nemcsak kategorikusan Esterházynál öregebbnek mondja, hanem mint egy a keleti háremek erotikától fülledt levegőjében iskolázott életes Putifárnét állítja az olvasó elé. De – és megint csak a tévesen azonosított festményből következtetve – helyet kapott ebben a jellemzésben még olyan tényként prezentált feltevés is, miszerint Dersffy Orsolya meddő lévén, ágyast fogadott volna férjének, hogy örökös biztosítson a számára⁴¹. Erről talán mondjunk csak annyit, hogy aki ismerős az akkor már több fiú utóddal bíró nádornak első házasságából született István fiához intézett leveleivel, melyeknek minden sorából szinte sugárzik az apai szeretet és aggódó gondoskodás⁴², vagy aki ismeri a nádor fáradozásait, hogy elsőszülött fia pályáját egyengesse⁴³, aligha vehet komolyan ilyen hipotéziseket.

A fenti mű szerzőjén kívül azonban mások is szentírásnak vették azt, ki tudja milyen alapon, hogy Dersffy Orsolya idősebb volt mindkét férjénél, de feltétlen Esterházy Miklósnál. Ennek azonban a logikán kívül kategorikusan ellentmond Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek két bejegyzése. Ott olvashatunk egy tiltakozást a lánzséri domínium egy lejelőjének használata ellen „*Nagyságos Császár Orsolya leányasszony, lánzséri Császár Miklós leánya*” nevében 1586. január 7-ei dátummal⁴⁴. Tehát Dersffy Orsolya anyja ekkor még nem volt férjnél. Ugyanebben a forrásban találunk egy másik bejegyzést 1587. októ-

ber 1-jei dátummal, mely szerint Dersffy Ferenc intézkedik a lánzséri domínium határainak ügyében⁴⁵. Mint tudjuk, a lánzséri várbirtok Császár Orsolya hozományra volt, tehát ekkor már Dersffynének kellett lennie. Így házasságkötésük idejének a fenti két dátum közé kell esnie, melyből világosan következik, hogy Orsolya leányuk, a későbbi Mágochy-, majd Esterházy-né, nem születhetett 1587 előtt, s e szerint ha nem többel, legalább 5 évvel volt fiatalabb az 1582-ben született első és 4 évvel az 1583-ban született második férjénél.

Az első házassággal szerzett vagyon kétségkívül megnyitotta a felfelé vezető út kapuját Esterházy előtt. Ami azonban ezután következett, azt már nem lehetett pénzen vagy imádsággal megszerezni, csak úgy nem, mint az ostobákat nehezen szenvedő Khlesl érsek⁴⁶ támogatását. Úgy tűnik, hogy a nagyhatalmú bécsi érsek – Miklós kezdeti sikereinek eddig agyonhallgatott kovácsa – volt az, aki felhívta II. Mátyás király figyelmét zseniális beszédére a linzi gyűlés alkalmából. Ezért fordult az érsek ugyancsak Esterházyhoz, amikor a későbbi II. Ferdinánd trónöröklését tárgyalta az országgyűlés. Esterházy nem csak elfogadta a karokkal és rendekkel Ferdinánd trónöröklését, de gondja volt arra is, hogy ez megfeleljen mindenben a magyar alkotmány követelményeinek. Khlesl részletesen tudósította a főherceget is Esterházy szerepéről, melyet az, akkor már mint cseh király, szép levélben köszönt meg⁴⁷. Egyben ezzel indult el az a bensőséges viszony a császár-király és Esterházy között, melynek később oly nagy befolyása volt későbbi pályafutására. A fentieket tekintve tehát nem tartható alaptalannak a feltevés, miszerint Khlesl, és nem Illésházy pártfogása volt meghatározó Esterházy politikai jövőjét illetően.

Miután történészeink úgy látszik nem tudtak napirendre térni Esterházy karrierjének ténye felett szerény társadalmi háttere és iskolázottsága mellett, lépésről lépésre alakították ki azt a mondanót, mely konvencionális magyarázatot nyújthatott meteorikus emelkedéséhez. Íróink lassan meggyőzték magukat (és egymást) – a forráskritika következetes mellőzésével – arról, hogy a nagyszombati főiskolát és a bécsi egyetemet látogatta, hogy jogtudós volt és az Illésházy mellett szerzett tapasztalatait gyümölcsöztetve érett jelentős államférfivá, akkor is, ha ez nemegyszer ellentmondásokba keverte őket.

Nem volt szándékomban rövid tanulmány keretében a nagy nádor élete első három évtizedére vonatkozó összes téves adatot és feltevést katalogizálni. Az első házasság körül kialakult mondanót sem azért boncolgattam, hogy quasi „tiszttára mossam” a nádor előéletét. Elvégre Esterházy egyéniségének vagy működésének történelmi értékelésén nem változtat az, hogy volt-e viszonya első feleségével házasságuk előtt vagy sem. Mindössze arra kívántam néhány példával rámutatni, hogy megbízható adatok híján milyen óvatossággal kell bánni a feltevésekkel, melyek ismételt idézés útján nem csak meg nem szolgált autenticitást nyerhetnek, de még a kevés rendelkezésünkre álló hiteles adat helyes értelmezését is gátolhatják. Ez utóbbit különösen meggyőzően illusztrálja az Esterházy első házassága körül kialakult mondanót, melynek a forráskritika nélkül felhasznált egyoldalú propagandairodalom mellett, sarkalatos kiindulópontjává lett az a téves feltevés, miszerint Dersffy Orsolya idősebb lett volna második férjénél.

Berényi László

JEGYZETEK

¹ Palatin Regini Hungarie: Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae, Anno MDCCLX. A szerző a nádor életére vonatkozó adatait nyilván Esterházy Dániel egy írásából merítette (lásd a 7. sz. jegyzetet).

² Esterházy Miklós fiatal korára vonatkozó téves adatok gyakran idézett forrásai:

Salamon Ferenc-Szalay László: Galánthai gr. Esterházy Miklós Magyarország nádora. I–III., Pest, 1863. (a továbbiakban Salamon–Szalay i. m.)

Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor. Bp., 1895 (a továbbiakban Bubics–Merényi i. m.)

Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp., 1932. (a továbbiakban Fekete i. m.)

Esterházy János gr.: Az Esterházy család és oldalágainak leírása. I–II. Bp., 1901. (a továbbiakban Esterházy i. m.)

Az osztrák szakirodalom a fenti munkákból való idézetek mellett főként *Horváth Karl v.*: Das fürstliche Haus Esterházy. Österreichische Revue. IV. Wien, 1865. (a továbbiakban Horváth i. m.) meglepően eredeti munkája mellett, az elavult Constantin Wurzbach: Bibliographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich, Wien, 1858. IV. kötetre támaszkodik.

³ *Esterházy i. m.* Oklevéltár: 178. 105. sz.: Esterházy Ferenc alispán családi feljegyzései: „Anno 1583 Miklós szölete ez világra szet Göörgy havának nyolczadik napján.”

U.o. 181.: Esterházy Dániel családi feljegyzései: „... Miklós fia

született 1583. Esztend. 8. Apr. Az ki Istennek kegyelméből Országunknak mostany Nádor Ispannia.”

⁴ Anna sz. 1590. május 22-én.

Lásd még *Stanyk Ivan Ing. Arch.*: Renesancny Kaštel v Galanta a Esterházyovci: In: A galántai Esterházy kiállítás (1995–96.) katalógusa: „Esterházy Ferenc alispán tágasabb kastélyt építtetett Galántán kisebb udvarháza helyett, melynek építési idejét a kutatás az 1590-95 közötti periódusra teszi.”

Az építkezés ugyancsak összefüggésbe hozható II. Rudolf Prágában 1590. november 27-én kelt adománylevelével, melyben megerősíti Esterházy Ferencet Galántán öröklött és szerzett birtokaiban – Magyar Országos Levéltár Bp.: Az Esterházy család zölyomi ágának levéltára (a továbbiakban MOL. Esterházy-Zólyomi): P 1291. III. D1 31.cs.

N.b.: Érdekes módon, íróink nem vetik fel a kérdést, hogy Esterházy Ferenc és Illésházy Zsófia miért küldhették el 7 esztendő Miklós fiukat a szülői háztól, és ha már így történt, miért éppen (az állítólag) katolikus sógorra bízták volna nevelését? (Lásd alább a 6. számú jegyzetet.)

⁵ Utolsó életjele: 1616. IX. 1-jéről datált levele a királyhoz: MOL.: A Radvánszky cs. levéltára: P 566. 20.cs. III.o.

⁶ *Kubinyi Ferenc*: A felső-kubinyi Kubinyi család története. Bp., 1901. I–III. 245.: „...korán árvaságra jutván, mint gyermek Kubinyi László madocsányi kastélyában növekedett s későbbi buzgó katolikus nevelését is sógorának köszönhetette.”

Tekintve, hogy Miklós szüleit már felnőttként veszítette el, az író állítása ebben a tekintetben téves. Kétséges az is, miszerint sógora katolikus lett volna, mivel sírköve Galántán az egykor paphegyi templom romjai közül került elő, mely az adott időben a lutheránusoké volt, s a lutheránus Esterházyak is ide temetkeztek. Feleségéről, Esterházy Magdolnáról pedig tudjuk, hogy lutheránus volt.

⁷ *Esterházy i. m.*: Oklevéltár 190. 106. sz.: Descriptio minutia vitae Nikolaj Fily Francisci Esterházy de Galantha, Palatini Regni Hungariae 1645. Miklós nádor halála után Dániel fivére által messzemenő költői szabadsággal összeállított biografia a gyászbeszéd írói számára. Állítja, hogy Bécsben tanult a jezsuitáknál, ahol 1600-ban katolizált. Itt találjuk a dramatikus családi jelenetnek a leírását is, melyben apja kiutasítja hitehagyott fiát a szülői házból. A történet célja nyilván az volt, hogy Miklóst mint vallása mártírját mutassa be a beszédíróknak.

⁸ *Esterházy Tamás*: Christi de militante Ecclesia interrogationes et responsiones, Galanthae scriptum. Anno MDCI. Nyomtatva Sárváron, 1602. Illésházy Istvánnak és feleségének, Pálffy Katának ajánlva. Ugyancsak az Illésházy házaspárnak ajánlva: „Az igaz Aniaszentegyházról és ennac fejről az Christusról, Sárvár, 1602.” c. munkája. A Biblioteka Zrinyiana története és állománya (szerk. *Klaniczay T.*) Bp., 1991.

⁹ *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége. Bp., 1991. 20. és másoknál.

¹⁰ *Fekete i. m.*: Lásd 1. sz. jegyzet.

¹¹ *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához. Bp., 1910. 165. Esterházy levele Pálffy Pálhoz: Nagyöf-lány, 1632. május 24.

¹² *Esterházy i. m.*: Biográfiák. 91. és *Nagy László*: Hajdú vitézek 1591–1699. Bp., 1986. 165.

¹³ Mágóchy nevét az irodalom következetesen „Mágócsira” ferdíti, holott családja a Baranya megyei mágocsról vette nevét, melyre 1515-ben kaptak adományt. Egyébként a család neve eredetileg nagyváthi Porkoláb volt, melyet valószínűleg a bárói rangot nyert Gáspár változtatott Mágóchyra.

¹⁴ *Klaniczay Tibor*: Reneszansz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból. Szeged, 1997. 320.

¹⁵ *Esterházy 1901*: Oklevéltár. 193. 106.sz. Esterházy levele Thurzó Imréhez. 1621. szept. 9.: „...soha egy óráig való kötelességekben és szolgaságban sem ott nem voltam, sem másutt, fejedelmek szolgálatján kívül.”

¹⁶ *V. Molnár László*: Kanizsa vára. Bp., 1987. 84., hivatkozással: *Balogh János*: Nagykanizsa és vidékének hadtörténeti múltja. 1897. „...a táborba érkező magyarok közt szerepel Baththyány János, Wesselényi György és Esterházy Miklós neve is.”

¹⁷ *Nagy László*: Kard és szerelem. Török kori históriák. Bp., 1985. 35. hiv. (Bocskay beütései Ausztriába, Magyarországra.) „Ezekben a portyákban számosan részt vettek, még olyan, később haláláig Habsburg-hű aulikusok is, mint például az ifjú Esterházy Miklós vagy Bosnyák Tamás.” Hivatkozás: 311., 272. számú jegyzet, Kemény 150. Referencia uo. 300. *Windisch Éva* szerk. Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Bp., 1959.

¹⁸ *Salamon-Szalay i. m.*, *Bubics-Merényi i. m.*, Esterházy i. m. és újabban: *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978. 238.

¹⁹ *Fekete i. m.*

²⁰ *bojti Veres Gáspár*: De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen. in: *Makkai László*: Bethlen Gábor emlékezete. Bp., 1980. 68–73.

²¹ *Alvinczi Péter*: Querela Hungariae. Kassa, 1619. in: *Makkai László*: Bethlen Gábor emlékezete. Bp., 1980. 14.

²² Österreichische Kunsttopographie. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg. Wien, 87. és Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, 1981. Vol. III. Teilband 1. 279.

²³ *Klaniczay i. m.*: 321.

²⁴ *Salamon-Szalay i. m.*: 18.

²⁵ *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp., 1883. 131. „...Azután kibujdosott Lengyelországba, ahol első dolga volt a lengyel királyt közbenjárásra kémi fel a császárnál, ahová őt Esterházy Farkas több szekérral követte, 39.000 tallért s nagyszámú ezüstműt szállítván Trencsénből öreg nagybátyja kezéhez.” Hivatkozással Esterházy Farkas levelére a pozsonyi káptalanhoz, 1604. márc. 5-én, amelyben tisztázni próbálja magát ezen ügyben ellene emelt vádak ellen, miután börtönbe akarták vetni.

U.o.: „...November 4-én megjelentek a nádorhelyettes előtt Pálffy Kata s Esterházy Farkas (Illésházy rokona és familiárisa) protestálni a főúr nevében...” Hivatkozással: Istvánffy bizonyáglevelére. 1603. november 4., Bécs. Staatsarchiv.

U.o.: 210. Illésházy levele Pálffy Katához. Landskron, 1604. febr. 2. „...Ez Esterház (értsd Ferenc alispán) fia leányi nem különben szolgáltnak mint dávidnak a Servia fiai, főképpen Kubinyi Lászlóné ...megyen szekere, embere, az úristen fizesse meg nekik. ...Esterházy Farkasnak a bizonyágára szükség leszen néked.” lásd még: Esterházy 1901. Biográfiák 84. (Farkas) „...Nagybátyja, Illésházy István udvarában szolgált... 1609-ben, Illésházy halála után, – úgy látszik – Thurzó Györgymél állott hadi szolgálatban.”

²⁶ *Ötvös Péter*: Pálffy Kata leveleskönyve. Szeged, 1991.

Lásd még: Illésházy nádor feljegyzései az 1592–1603 évekre. Történelmi Tár. 1897. 749–767. (továbbiakban: TT)

Károlyi-Géresi: A gr. Károlyi család oklevéltára. LXV.sz. Esterházy Pál levele sógorához, Károlyi Mihályhoz. Galánta, 1616. május 24. Pálffy Kata végrendeletében 29.000 Ft-nyi értékeket hagyományoz az Esterházyaknak. Miklós neve itt sem szerepel.

²⁷ *Szilágyi András*: Az Esterházy Kincstár. Bp., 1994. 18–19. A szerző a közismert források alapján ismerteti Esterházy fiatalkori

pályáját, kiemelve Illésházyval annak nádorsága alatt való kapcsolatát.

²⁸ *Klaniczay i. m.*: 320. v.ö.: Hiller István: Palatin Nikolaus Esterházy. Továbbiakban: Hiller, i. m. Wien, 1992. 98.: „...*Nikolaus Esterházy in der Politik der frühen Neuzeit Schule machte, in dem er die Außenbeziehungen mit der Lösung der Probleme in Ungarn in Einklang bringen konnte.*”

²⁹ *Esterházy i. m.*: Oklevéltár. 244. 119. sz. Gyulafehérvár, 1609. nov. 14. Báthory Gábor birtokadománya kamarása Esterházy Pál (a zólyomi ág alapító őse) részére „...*sincere dilecti Generosi Pauli Esterházy de Galantha cubiliary nostri.*...”

Bécsi küldetésére nézve lásd: T.T. 1880. 328., mely ugyan nem nevezi nevén de kétségtelen, hogy Pátról van szó.

³⁰ *Hiller i. m.*: 116. 221. sz. jegyzet: Esterházy levele gr. Franz Dietrichstein kardinális, morvaországi helytartóhoz. Kismarton, 1631. ápr. 5. „...*quemadmodum olim fratres quoque meos, Illustrissimum quondam Dominum Comitem Palatinum Stephanum Illésházy, magnificos itidem Dominos Thomam Bosniak ac Wolfgangum Esterházy omnesque posteritates ipsorum inter Status et ordines eiusque Provinciae cooptatos fuisse memoro.*”

Salamon-Szalay: I. 74–88. Esterházy levele Thurzó Imréhez 1619: „...*azon kívül is nem egy, sem kettő lévén nemzetemben uri méltóságban.*...”

³¹ Sepsi Laczkó Máté Krónikája. in: *Makkai László*: Bethlen Gábor emlékezete. Bp., 1980. 19–20. Lásd még: Szalárdi János: *Síralmas Magyar Krónika*. Reprint Szakály F. gondozásában. Bp., 1980. 106.

Nb.: Az erdélyi publicisták láthatóan egymást idézve terjesztették rágalmaikat három évtizeden keresztül, beleértve a gyanúsítást, hogy Mágochyt megmérgezték. Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. 86. „...*Sepsi Laczkó Máté történeti feljegyzéseiben el sem tudja képzelni, hogy protestáns főurak másként, mint a pápisták mérgétől haljanak, így Mágochy Ferenc, így Homonnai Bálint s ennek István fia is.*”

³² *Esterházy i. m.*: Oklevéltár. 250. 122.sz. és Történelmi Életrajzok. IV. évf. 158.

³³ Niuszett = nyüzött = nőzött = nőült. Batthyány Ferenc 1542-ben Kristóf unokaöccséhez írott levelében: „*minden ujonan nőzött embernek elvész eszi.*” *Takács Sándor*: Régi magyar nagyaszonnyok. Reprint. Bp., 1982. 96.

³⁴ Pázmány anyja, Massai Margit, húga volt Mágochy Gáspár második feleségének, Massai Eulaliának.

³⁵ A pozsonyi jezsuita Collegium évkönyvének jegyzetei. *Uj Magyar Múzeum*. 1867. évf. VII. 225. „...*hoc (Magocsio) mortuo, comesset forma eleganti (Nicolaus Esterházy) morumque probitate, ac virtutibus praecllens, adamatus a vidua, in matrimonium ea conditione consenserat, si ad catholica sacra transiret, impleta conditione, nuptiae in Munkács, magno Procerum concursu celebrantur.*”

³⁶ Mágochyné Révay Péterhez intézett temetésre hívó levele: Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. 86. és az özvegy levele Rákóczy Györgyhöz. Beregszász, 1612. jan. 18. *Szalay*: Közlemények az Erdődyek vörösvári levéltárából T.T. XIX. 43.

³⁷ *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Bp., 1985. (továbbiakban Péter i. m.) Ugyanattól: Miklós (Nikolaus) Esterházy. In: Bollwerk Forchtenstein. Katalog der Burgenländische Landesausstellung 1993 (a továbbiakban Bollwerk Forchtenstein 1993). 36.

³⁸ *Merényi Lajos*: Esterházy Miklós nádor levelei István fiához.

1639–41. „TT” 1907. aug. „*Az mi azért a munkácsi jószágot és várat illeti ... én tartottam meg szegény atyámfiának azt a várat; mert elfogyatták volna életét ugyanis hozzá nyúltak volna szegény Mágochi atyafiai várhoz, kiben meg is reszkették volt már; kit ő szegény maga is megvalloitt és arra nézve nekem is kötötte volt nem csak Munkács várát és Zólyomot is, de Lánzsért is.*” Bubits–Merényi i. m.: 43–44.

³⁹ *Péter i. m.* és Bollwerk Forchtenstein 1993. 35.

⁴⁰ A festmény, melyre Dersffy Orsolya életkorára, karakterére és Esterházyval való házasságának körülményeire vonatkozó feltevéseit alapozta a szerző, tulajdonképpen anyját, Oláh-Császár Orsolyát ábrázolja. Eredetije az Esterházy család hercegi ágának fraknoi gyűjteményében: olajfestmény vásznon, az Oláh-Császár cs. címerével. Felirat: „*Ursula Császár de Lánzsér Magnifici Francisci Dersffy consors, aetatis suae 26. Obiit 23. Februarii 1593.*”

⁴¹ Dersffy Orsolya nem volt meddő, hiszen István fiukon kívül (1616–1641), 1617. május 7-én született rövid életű Krisztina leánnyuk és 1619. március 15-én halt meg egy másik, ismeretlen nevű fiuk. In: Salamon–Szalay i. m. I. 86–87.

⁴² *Merényi Lajos*: Esterházy Miklós nádor levelei fiához 1639–1641. T. T. 1907. 310–319.

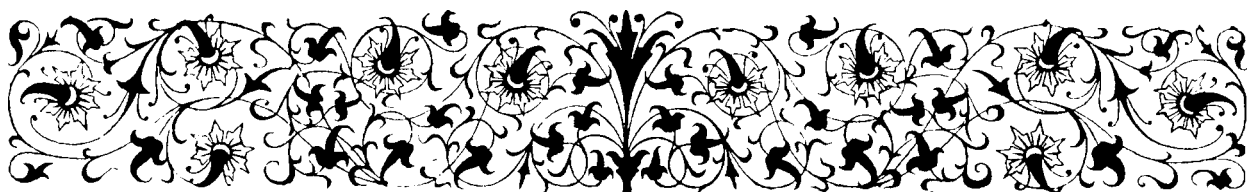
⁴³ *Hiller i. m.*: 40. és 119. sz. jegyzet: Esterházy gr. Dietrichstein kardinális, morvaországi helytartóhoz. Kismarton, 1636. aug. 2. „...*Dimitto tandem filium meum primogenitum Ratisbonam versus ad navandam operam in servitiis Sacrae Caesariae Maiestatis.*...” Esterházy szerette volna, ha István fia Dietrichstein segítőkéz felügyelete alatt vehetett volna részt a választók regensburgi gyűlésén.

⁴⁴ *Tóth Péter*: Sopron Vármegye Közgyűlési Jegyzőkönyveinek Regesztái. I. 1579–1589. Sopron, 1994. Megyegyűlés, Ujkér. 1586. július 6–7. 202. 884. sz. regeszta: „*Meszlényi Benedek Császár Orsolya leányasszonynak (magnifica), néhai lánzséri Császár (Chazar de Lanser) Miklós lányának a személyében mindazokat akik Ligvánd possessio szűkös határában szoktak legetetni, eltiltja attól.*...”

⁴⁵ Forrás mint fent (38. sz.): 228. 985. sz. regeszta. Megyegyűlés. Szentmiklós, 1587. okt. 1. „...*tárgyaljanak azokról a vitás ügyekről is, amelyek Dersffy úr, illetve a szomszédos ausztriai birtokosok között Lánzsér vára és tartozékai kapcsán felmerültek.*”

⁴⁶ Khlesl Melchior, bíboros, bécsi érsek, II. Rudolf, II. Mátyás (1608–1619), majd II. Ferdinánd király (1619–1637) tanácsadója, kancellár és a titkos tanács feje. Eszterházy János családtörténete (biografiák: 94.), Khlesl egy naiv mesével Esterházy Miklós ellenségeként állítja elénk, holott éppen neki köszönhető, hogy a linzi gyűlésen mondott beszéde megfelelő értékelésre talál a legmagasabb helyen is, mely tulajdonképpen elindította politikai karrierjét.

⁴⁷ Ferdinánd főherceg levele Esterházyhoz: 1618. feb. 4. „*Lieber Esterhazy, Kardinal Khlesl schrieb mir, wie wohl gesinnt sich Euer Liebden über meine Person geäußert haben, was mir zu besonderem Wohlgefallen gereichte, und so wie ich an Euch und der Euren Treue und Anhänglichkeit für mich und mein ganzes Haus niemals zweifelt habe: so hoffe und vertraue ich auch darauf, daß Ihr Eure diesfällige Wohlgesinntheit fortsetzen und thatsächlich beweisen werdet. Ich wünsche ja nicht anderes, als in die Fußstapfen meiner geliebten Ahnen zu treten, für mein Vaterland selbst mein Leben zu opfern und die gute Gesinnung treuer Diener durch Gnadenbezeugungen nach Möglichkeit anzuerkennen, womit ich verbleibe Euer wohlgewogener Ferdinand.*” (Közlök: Salamon–Szalay i. m.: I. 26. a kismartoni levéltár eredeti példánya után. Repertorium. 1617–1651. és Horváth i. m.: 9.).

NÉHÁNY VONÁS STIBOR VAJDA PORTRÉJÁHOZ

Stibor vajdának (1348–1414), Zsigmond lengyel származású főemberének alakja a magyar köztudatban a 19. század elején jelent meg, a romantika virágzása idején. Igazi „rémalak”: uradalmának központját, Beckó várát udvari bolondja ötletéből építi; öreg, hű szolgáját arra kényszeríti, hogy e várból a mélybe ugorjon, mert önvédelemből ugyan, de megsebesítette kedvenc vadászkutyáját; végül e szolga átka miatt maga is ugyanígy hal meg, kígyómarás kiváltotta önkívületben.

Erről szól Kisfaludy Károly Stibor vajda című, 1819-ben készült és bemutatott tragédiája, amellyel első sikerét aratta. E történetet báró Mednyánszky Alajos, Stibor leszármazottja és Beckó ura is közli mondagyűjteményeiben¹, az ő nyomán pedig napjainkig sokan mások. Ezek nyomán a magyar irodalmi-történeti köztudat „Stibor vajdában egyebet nem lát, mint egy hatalmas, minden nemesebb érzést lábbal taposó és számos jobbágyain embertelenül zsarnokoskodó dynastát”.²

Több évtizeddel később a történész Wenzel Gusztáv érdeklődését kelti fel Stibor, és – főként a Mednyánszky család által összegyűjtött eredeti oklevelek alapján – monográfiát ír róla, amely mind a mai napig az egyetlen. Az általa megrajzolt kép Stiborról teljesen ellentétes az addigival: egy hőse, egy királyához állhatatosan hű hadvezéré, bölcs diplomatáé, jámbor, humánus alapítványozóé.

A Wenzel által felvonultatott tudományos apparátus igen meggyőző. Az olvasó kénytelen meghajolni a tények előtt, s amit addig tudott Stiborról, azt átadni a feledésnek, mint holmi újkori igricek szánalmasan nevetséges csácsogását.

Ha azonban Stibor életének eseményeit a maga dinamikájában vizsgáljuk, árnyaltabb képet kapunk személyéről.

Mindenekelőtt a monda Stiborát nem lehet egyszerűen félresöpörni, mint a fantázia szüleményét. Való igaz, hogy a monda nem történeti forrás. Különösen nem egy 19. század eleji „rege”, amikor ilyeneket költeni irodalmi sikk volt, amint Kisfaludy Sándor is óriási sikert aratott 1807-ben megjelent Regéivel. Kisfaludy Károly azonban nem alanyi költő volt, s a történeteit nem maga találta ki.

Beckó várában az ember „az északi oldalon, a legészelső torony egyik keskeny nyílásán keresztül kijut a körülbelül négyzetlábnyi sziklatetőre ...ahová igen óvatosan kell kilépni”³. Még az sem lehetetlen, hogy szándékosan épült, a vár tornyokban szokásos tömlőbe zárt raboknak öngyilkos alternatívaként.

Akár mennyi is a valóság alapja a mondának, jóval kézzelfoghatóbb mindaz, és az előbbiekkal egybevégt, amit Mályusz Elemér ír Stibor pl. 1390-es évekbeli tevékenységéről: idegen eredetű léte gátlástalanul és irtalmatlanul szorította ki a tősgyökeres magyar nemzetségek tagjait a birtokaikból⁴.

Élete 1370-től csupa háború, nem habozik akár a katonák élén az ostromlott vár falára hágni. Utolsó haditette az, hogy 1410-ben hadai betörnek Lengyelországba, felgyűjtják Ószandecet és Újszandec külvárosát, de visszaszorítják őket Bártfára, bár 12 ezer cseh, morva és német zsoldos alkotja a sereget.

Stibor lengyel volt, de egy lengyel sem tartott vele, hanem az ellenfélhez állt (rokonai is), de magyarok sem voltak hajlandók fegyvert fogni, sőt, 1411-ben, amikor a lengyelek ellencsapásra várva a magyarok nagy fegyverkezésbe kezdtek, a „szokatlan az volt, hogy magyar részről elmaradt az ellenséges terület pusztítása, a zsákmányolás”, jegyzi meg Mályusz Elemér⁵. Nem véletlenül. Ószandec nem akármilyen hely volt, hanem a magyar királylány és lengyel királyné, Szent Kinga élete második felének kolostori

tartózkodási helye és sírhelye. 1384-ben Szent Hedvig is meglátogatta, vőlegényéhez, Jagelló Ulászlóhoz utaztában, 1395-ben pedig itt találkozott velük a magyar királyi pár, Zsigmond és felesége, Mária, Hedvig testvére. A kegyhely feldúlása olyan barbár tett volt, amit előttük – még Kinga idejében, 1287-ben – a tatárok követtek el.⁶ Ezekkel így egy szintre kerültek, holott olyan ideológiával küldte őket Zsigmond harcba, hogy a német keresztesek mellett harcolva a kereszténységet védik a pogány Jagellók ellen.

A kudarc után Stibor befejezi hadi vállalkozásait. A tannenbergi csatában békét közvetít, 1411-ben Prágában Zsigmond és bátyja, a cseh király, majd Husz János és a prágai érsek között, majd Aquileiában intézkedik Zsigmond nevében. 1412-ben Erdélyben jár, vajdai teendőit gyakorolja, amelyeket nem látott el sok éven át, majd 1413-ban trencsényi birtokára megy, ott hal meg 1414 elején. Krakkóban temetik el.

Wenzel Gusztáv 1410 utánra teszi Stibor összes alapítását: Szakolcán és Beckón egy-egy ispotályt és pálos rendházat, a Beckó melletti Vágújhelyen Ágoston-rendi prépostságot „bűnei bocsánatára és Szűz Mária tiszteletére”⁷. Ebben az összefüggésben ez az indoklás több mint egyszerű középkorai szófordulat.

Az 1410. év Stibor életében fordulópontnak tűnik. A háborús aktivitást a béke aktivitása váltja fel. Úgy látszik, a gátlástalan, erőszakos zsarnokból humánus embert alakít egy kudarc, és egy kegyhely – részben akaratlan – megszenteltetésével.

Az elmondottakat megerősíti még Stibor egy familiárisának története.

Stibor – mint idegen származású és egész életére családjával együtt idegennek maradt ember – rendszert alakított ki abból, hogy fontos birtokaira idegeneket telepítsen. Ennek iskolapéldája Mályusz Elemér szerint a hátszegi kerület⁸, amely Stibor erdélyi birtoktestének volt mintegy központja. 1413-ban, a Vág folyó vidékére – amely „urának” nevezi magát – visszavonulva pedig letelepíti a lietavai uradalma területén, Frivaldon „hű, kedvelt szervitorát, a nemes férfit, Walach Mihályt”⁹. A hely kiválasztása nem véletlen. A telepítés ugyanis részét képezi annak a folyamatnak, amelyben az elpusztult Rajecet és környékét urai fel akarják virágoztatni. A pusztulás Jodok morva őrgróf benyomulásához köthető, aki 1385-ben Nyitra városában van, és innen csak néhány év múlva vonul ki¹⁰. A megsérült rajeci várat, amely a városnak a Čierna község felé nyíló völgyében feküdt, mint vízi vár¹¹, s amúgy sem lehetett jelentős, lerombolják. A mellette fekvő, szintén elpusztult

Jesenov és Zbyňov 1390 táján, D’určina és Šuja pedig 1394-ben új soltészokat kap a Rátótiaktól¹². Ez a folyamat a Rátótiak Stibor által történt kiszorításával megállt, most Stibor fejezi be.

Walach Mihály Frivaldon lerombolt templomot talál, új templomot épít a régi helyén¹³. A templom titulusa különös, rendkívül ritka: Mária, az angyalok Királynője. Ilyen ünnep nincs is amelyen a templombúcsút tarthatnák, a búcsú napja Szentháromság vasárnapja¹⁴. Ez a búcsúnap még különösebb mint a titulus, hiszen magától értetődőbb lehetne pl. Mária mennybe felvétele (augusztus 15.), vagy akár Porciunkula, az Angyalos Mária (augusztus 2.).

A különös titulusra és búcsúnagra külön-külön és együtt viszont magyarázatot ad az a tény, hogy a felgyújtott ószandeci kegyhely szentje, Kinga speciális lelkiségének központjában a Szentháromság és Mária, az angyalok Királynője állt. Az egyetlen mondat, ami tőle fennmaradt ez volt: „Üdvözlégy Mennyei Királynője, az Angyalok Királyának anyja”¹⁵. Az általa alapított ószandeci kolostort a Szentháromságnak szentelte. A templom főoltárképe Ószandecen ma is a Szentháromságot ábrázolja, azon a mellékoltáron pedig, amelyen Kinga képe van, az oltárkép a koronás Máriát két angyallal¹⁶. Az ószandeci plébániatemplom falán pedig egy olyan kép található, amelyen együtt van a Szentháromság és Mária, az angyalok Királynője¹⁷. Azt, hogy Stibor szervitorában, Walach Mihályban milyen mély nyomot hagyhatott az ószandeci kaland, az mutatja, hogy az általa épített frivaldi templom is kegytemplom lett. Egyik leszármazottja 1480 körül koronás Mária-szobrot állított benne. Magát a templomot ugyan már azóta felhagyták, de az új, 19. századi templom is igen látogatott kegyhely. A főoltárán az említett koronás Mária-szobor áll, angyalokkal körbevéve, s a Szentháromság-napi búcsúra ma is több ezren jönnek el. Mindez annak ellenére, hogy ez új templom titulusa egyházi okokból más lett (Mária Születése, mert ennek van ünnepe), s a 19. század elején adott három pápai kiváltságos búcsúnap egyike sem a Szentháromság-vasárnap.¹⁸

Ez a – talán Hátszeg vidékén Stiborhoz csatlakozott – Walach Mihály, urával együtt tehát nyilván részt vett a lengyelek és magyarok által egyaránt tisztelt kegyhely ellen irányuló támadásban, amelyben a kegyhely meg is sérült, s a támadók kudarcot vallottak. Ez az esemény mindkettejük életében fordulópont volt. Hogy ez nem vált közismertté, annak az lehet az oka, hogy Stibor rá három évre meghalt, szervitora pedig nem volt jelentős személy.

id. Frivaldsky János

JEGYZETEK

¹ Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Hrsg. durch *Hormair* und *Mednyanszky*. Wien, 1823. 197–198., 205–206.; *Aloys Freyherr von Mednyanszky*: Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn. Pest, 1826. 89–90. Magyarul: *Uő.*: Festői utazás a Vág folyón, Magyarországon (továbbiakban *Mednyanszky* i. m.) (1825). Bp.–Bratislava, 1981. 89–90.; *Uő.*: Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit. Pest, 1829. 461–472.

² *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Bp., 1874. 5. (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV. II.) (továbbiakban *Wenzel* i. m.)

³ *Mednyanszky A.*: Festői utazás. 89–91.

⁴ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp., 1984. 20., 29., 38. (továbbiakban *Mályusz* i. m.)

⁵ *Mályusz E.* i. m. 84.

⁶ *Puskásy Pál*: Árpádházi boldog Kinga. Bp., 1931. 106.

⁷ *Wenzel* i. m. 27–41. *Reviczky Bertalan*: A Boldogságos Szűzről nevezett vágújhelyi prépostság története. Trencsén, 1892. 28.

⁸ *Mályusz E.* i. m. 137.

⁹ Zsigmondkori oklevéltár IV. (1413–1414). *Mályusz Elemér* kéziratát kieg. és szerk. *Borsa Iván*. Bp., 1994. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 25.) 1215. sz. (továbbiakban *Zsigmondkori IV.*)

¹⁰ *Mályusz E.* i. m. 16., 153.

¹¹ *Jančo, Štefan*: Z dejín Rajca do roku 1848. *Vlastivedný Sborník Povazia* 1962. 46.; *Vlastivedný slovník obcí na slovensku*. II. Hlavný red. *Moroslav Kropilák*. Bratislava, 1977. 473–474. Red. *Rajec* 1193–1993. *Ladislav Zidek*. Mestský urad, Rajec, 1992. 19.

¹² *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) Bp. 1977. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 83.) 144. *Codex diplomaticus Hun-*

gariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. X/4. Buda, 1841. 642.; *Zsigmondkori IV.* 2214. sz.

¹³ *Frivald* (ma: *Rajecká Lesná*) középkori templommaradványa alatt korábbi templom alapozását találták és 14–15. századi cserepeket, amelyek az újabb templom építését datálják: *Slovensky Pamiatkový Ústav*, Bratislava: *Nálezova sprava z archeologického výskumu zaniknutého Kostola Panny Márie ... Spracoval: Václav Hanuliak*, Banská Bystrica, apríl 1997. *Gépirat*, *Rajecká Lesná Önkormányzatánál*. Művészettörténeti megfontolásokból *Dvořáková Vlaska–Krasa Josef–Stejskal Karel*: *Středověká nástenka malba na Slovensku*. Praha–Bratislava, 1978. 133. az épületet 15. sz. elejinek mondja. (A korábbi: *Šúpis pamiatok na Slovensku*. III. Bratislava, 1969. 14. korábbinak tartja.)

¹⁴ *Šadlák Pavo–Pekná Beáta*: *Dejiny putnického miesta Frivald–Rajecká Lesná*. Bratislava, 1991. 13., 14., 30., 34. (továbbiakban *Šadlák–Pekná* i. m.)

¹⁵ *Puskásy* i. m. 10.; *Borkiewicz, Izidor*: *Bl'agosl'awiona Kinga w ŝwiete legend i historii*. *Stary Sącz*, 1997. 59.; Ez a mondat tulajdonképpen a négy Szűz Mária-antifóna egyikének első sora, annak, amelyet az egyházban február 2-ától Húsvétig szoktak naponta énekelni. A Kinga-legenda azt tartja, hogy Kinga újszülöttként mondta ki ezt a mondatot. Ennek a valóságalapja az lehet, hogy a szülők – IV. Béla és Laskaris Mária – a gyerekeik bölcsőit abban a teremben tartották, ahol naponta miséztek (*Puskásy* i. m. 10.), s egyszer azt vélhették, hogy a kicsi a kórusal együtt énekel.

¹⁶ *Borkiewicz* i. m. képmellékletei.

¹⁷ *Amint* ezt a szerző 1997-ben személyesen látta.

¹⁸ *Šadlák–B. Pekná* i. m.

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság

1999. november–decemberi előadásai:

November 19-én, 17 órakor

Szantner Viktor: Pecsétek és pecsétnyomók a Prímási Levéltárban.

Levezető elnök: *dr. Harmath Arisztid* főtítkárh.

Helye: Zászlómúzeum.

December 10-én, 17 órakor

dr. Pandula Attila: A magyar falerisztika történeti ikonográfiai forrásai.

Az előadást vetített képes illusztrációk kísérik.

Levezető elnök: *dr. Bertényi Iván* elnök.

Helye: Zászlómúzeum.

Mindenkit szeretettel várunk.

TŰNŐ EMLÉKEK NYOMÁBAN

(Feljegyzések nyolc belvárosi ház múltjának margójára)

Visszatekintve ma úgy látom, hogy XX. századunk egyes korszakai végzetesek voltak polgárságunk történetére, mert előidézték olyan helyzeteket, amelyekben a megfélemlített polgár szinte rákényszerült, hogy eltitkolja vagy megsemmisítse múltját: a származására vonatkozó okmányokat. Hol ezért, hol azért. Pótolhatatlan veszteségek ezek, és fájdalmasabbak, mint az e téren való háborús pusztítás, vagy irányított politika, mert egyben megalázó is¹. Mintha a polgár feladta volna önmagát.

Az elveszett múlt keresése ma kötelesség, mert saját történelmünkéről van szó. Ennek viszont ma már csak egyetlen forrása van: a háttér-történelem, amit a család- és várostörténet képvisel. Ezek szövevényében bolyongva feltűnhet egy-egy kapcsolat, aminek nyomán elindulva talán még fellelhető valami az eltűnt múltból. Mindez azonban ma már csak a véletlenül múlik, és szerencse kérdése.

A „SCHOPPER PLATZ”

Valóban a véletlenül múlt, amikor az 1854-ből származó Plan von Ofen und Pest című, G. Emich-kiadású térképén a mai Kossuth Lajos tér, a volt Tömő tér helyén megláttam a „Schopper Platz” feliratot. Schmall Lajos „Budapest utcái és terei” c. művében is megtalálhatók ennek nyomai: Vívezeték-telep, Fa tér, Schopper tér, Tömő tér elnevezés alatt formálódott az Országház előtti tér múltja.

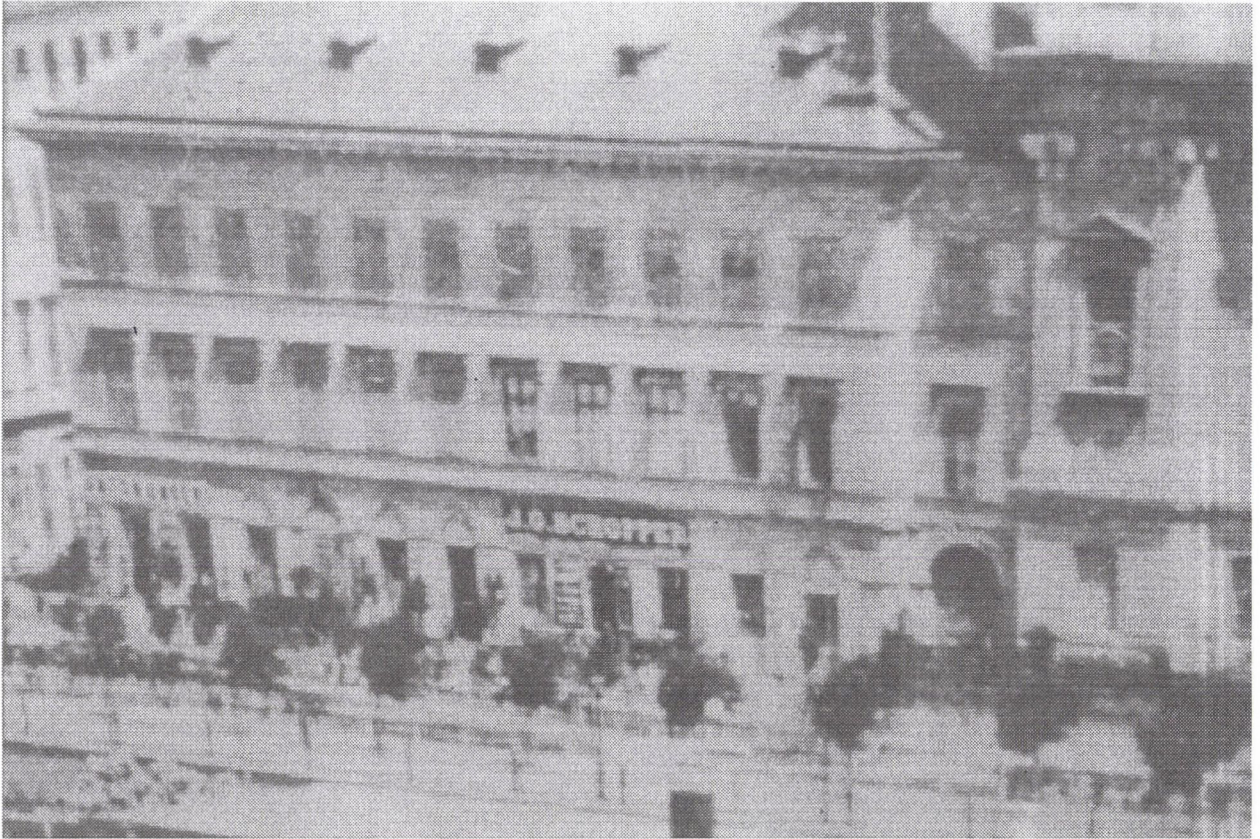
A „Schopper tér” név felfedezése Pest történetében újból elvezetett a Belváros ma tönkélben lévő világához, amit az egykori Vas-udvar, a mellette álló hajdani Péterffy-palota és a Dunasortól a Lipót utcáig velük egy sorban álló hat ház vonulata jelentett a XVII–XIX. században. Itt olyan emlékcsoportról van

szó, amely Rómer Flóris 1758-ra vonatkozó térképe szerint még mind német tulajdonban volt.

Bár a XIX. században ez az erős német blokk a görög–török, ill. keleti bevándorlók nyomása alatt már fellazul, de a várost építő német polgárok házasságok révén való összefonódása külön kasztot képviselt a Belváros szívében, amelynek hatásait ma már alig ismerjük. Kerestem a múltjukban is a polgári mentalitásuk, beállítottságuk eredőit. E német tömörülés a Schopper–Tömöry család (a Vas-udvar építetői) történetében is megmutatkozik.

Külön érdekessége e kiemelt házvonalatnak, hogy négy ház tulajdonosánál kimutatható a tímármesterség vagy a bőrrel való kereskedés. Pest leghíresebb szúcse és prémkereskedője mint bérlő szerepel, míg kettőnél nem bizonyítható, csak feltételezhető a bőrkereskedelemmel való kapcsolat. A legnagyobb vagyont azonban két vaskereskedő család képviseli, a háttérben pedig ismételen felbukkan a sörfőzés mint a meggazdagodás útja.

A Schopper név mint utca- vagy térelnevezés kétszer is kimutatható Pest múltjában. Előbb a Józsefvárosban, majd a Lipótvárosban. Schopper Károly vaskereskedő, feleségével Valbauer Josephával a XVIII. század derekán telepedett le Pesten. 1775-ben nyert polgárjogot és valószínűleg ennek érdekében vette meg azt a nagy szántóterületet, amelyet a mai Nap utca, Szigony utca, Üllői út és József körút határolt, a Moyser-birtokok szomszédságában. E földeket a napóleoni háborúk idején parcellázták és a telkek között egy kis utcát nyitottak Schopper-Gasse néven. Az 1835–1838-as években ez az utca, az Aigner-féle térképén még e néven szerepel, majd felvette a Tömő utca nevet és mindmáig ezt viseli. A kép tehát világos: az egykori Schopper, illetve Tömő utca, az V. kerületben szereplő Tömő tér, sőt Budán, a mai

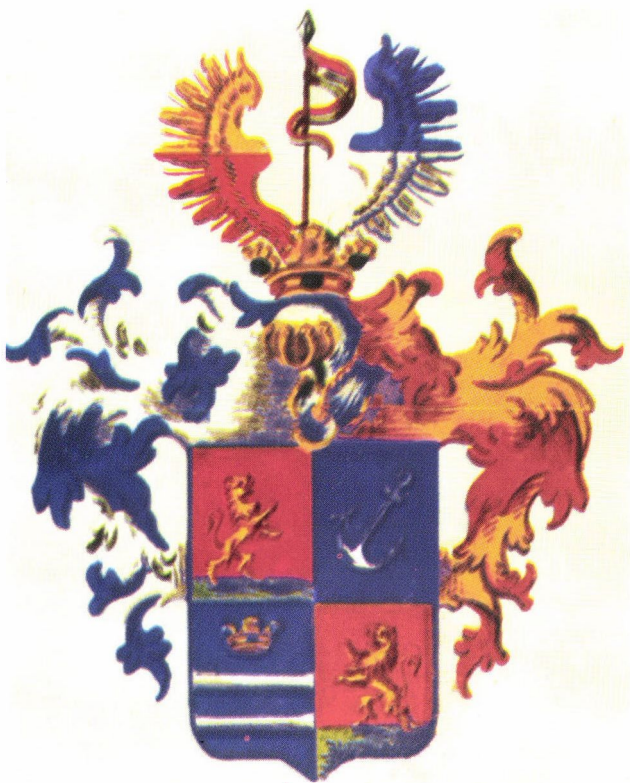

A Schopper és Unger vaskereskedés („Egy Nagyváros születése” c. kiállítás nyomán, BTM)

Batthyány tér elnevezést megelőző Tömő tér² megnevezés mind a bevándorolt és meggazdagodott Schopper vaskereskedők tulajdonára vagy rakodó telepére utal. A „Schopper” név csak az utcanév-magyarosítás idején tűnik el, és helyébe a „tömő” kifejezés lép, mint kényszeredett és szinte értelmetlen fordítás. Ki gondolt volna arra, hogy a „schoppen” német ige valóban annyit jelent, mint „tömni” (libát tömni), a „Schopper” pedig a „tömő”, aki ezt a munkát elvégzi. A XVII–XVIII. század idején Nagykarolyban (Szatmár megye) letelepedett Schopper család tagjai a jelek szerint mint vaskereskedők érkezettek Nürnbergből – tehát a tömésre való utalás már a XIX. század végén sem tűnik reálisnak vagy indokoltnak, és eredete valószínűleg ezért is ment feledésbe. Az értelmetlennek tűnő „tömő” kifejezés már a századvégi és a XX. századbeli irodalomban elképesztő és szinte nevetséges magyarázatokat vont maga után. Az írók nem mentek le a gyökerekig és saját fantáziájukban kerestek megoldást³.

A Schopper család az anyakönyvi kivonatok tanúsága szerint eleve a Belvárosban, a Fő tér (Városház

tér) környékén telepedett le, ez lett életterük, itt születtek, itt házasodtak, itt keresztelkedtek. A Budapesti Történelmi Múzeum 1998-as „Egy nagyváros születése” című kiállításán szerepel egy falra nagyított kép, amely a Dunasort ábrázolja a görögkeleti templommal. Szembeállva, a templomtól balra épült ház földszintjén pontosan kivehető üzletcégér: „J. G. Schopper” jelzi, hogy rakodótelepeik mellett a Belvárosban ott volt üzletük. A képen látható a templom beállványozott tornya, amelyet Ybl Miklós tervei szerint 1873–74 között építettek át, ami az üzlet fennállásának időpontját is igazolja⁴. Ugyanebben a házban a Régiposta utca sarkán az Unger cég vasüzletének cégére látható. E család üzleti központja viszont saját házukban, az Aranykéz utcában helyezkedett el. Heinrich Alajosnak a Mária Valéria utcában két háza volt, üzlete pedig a Fő térre nyílt. A vaskereskedők üzleti konkurenciáját a Belvárosban házasságok enyhítették. Wurm (Almay) József Unger Rozáliát vette feleségül. Schopper (Tömör) Károly pedig Heinrich Vilmát. A vasüzlet tehát a XIX. században uralja a Belvárost, aminek tetőpontján, a század má-

*A Heinrich-család 1827. június 1-jén kelt címere
(MOL A 39 1827/6865 sz.)*

*A Grabovszky-család 1823. szeptember 9-én kelt címere
(MOL A 39 1823/12078. sz.)*

(Fotó: Czikkelyné Nagy Érika)

sodik felében, a Vas-udvar és építtetői, a Schopperek mint nemesített Tömörök állnak. Ez a család és művük külön fejezetet jelent a Belváros és Pest történetében.

A mellékelt Schopper–Tömör szarmazási tábla nem mutatja be az egész családot, hanem csak azokat, akik történetükben kiemelt szerepet vittek.

A II. generációban kiemelkedik Johann Georgius Schopper, az anyakönyv szerint az első „nagykereskedő”, és nevének kezdőbetűi: „J. G. Schopper” fémjelzik mindvégig mint márkanév a vállalat cégtábláját⁵.

A III. generációban Eugenius már nemességre törekszik, és azt 1872-ben el is éri, felvéve a Tömörök nevet. Fivére, az egyháztudós György, megtartja a Schopper nevet, és számtalan más rangja mellett így lesz rosznyói püspök és pápai gróf. A Tömörök is kitarthatnak a „J. G. Schopper” márkanév mellett, és ezáltal soha nem tagadják meg német múltukat.

Szinte kötelezően adódik a kérdés, hogy a „Tömörök” név honnan eredt? Az egyik késői utód az 1990-es években kérdésemre azt válaszolta, hogy valószínűleg a „Tömör” szóból alakították ki.

Ezzel szemben Vörös Károly azt írta, hogy Schopper felesége rokonságából adódott e név. Tanácsára felvettem a kapcsolatot a Hajdú megye tájáról származó, magát Bocskay-nemesnek vélő Tömörök család legidősebb tagjával, de átböngészve évszám nélküli, inkább csak szájhagyományra támaszkodó őstáblájukat, nem találtunk rokoni kapcsolatot egyik Schopper feleséghez sem. Így a főképp vidéken élő Tömörök család és a Belvárosban gyökeret vert, 128 éve nemesített Tömörök család között jelen adatok szerint semmiféle rokoni kapcsolat nem áll fenn. A „Tömörök” név eredetére nincs végleges válasz.

A Hajdú megyei család nem mutatott fel kimagasló eredményeket, míg a Pesten gyökerező Tömörök az ország gazdasági kibontakozásának alapítói közé, és Pest város építói sorába tartoznak. A főváros kiemelkedő polgárai között nevük a századforduló táján már fogalom a budapesti társadalom magasabb régióiban.

A továbbra is a „J. G. Schopper” cégér alatt működő vállalat az V. generációban ért a tetőpontra Károly vezetése alatt, aki az I. világháborúban elszenvedett hősi halálával szinte maga alá temette a vállalatot is. Az üzlet 1923-ig fokozatosan átment a Hitelbank tulajdonába, de eredeti nevét mindig megőrizte. A Schopper és a Tömörök név védőbástyáját a Vas-udvar jelentette.

A leszármazási táblán feltüntetett György nem játszott ugyan lényeges szerepet a cég feltörésében,

alakja mégis figyelemre méltó, mert felesége, nagyanyám, Pscherer Ida, Dr. Verebely Lászlóné nővére volt, és így ez a házasság mintegy rámutat a hajdani német polgársághoz vezető gyökerekre. Az „Alte Post Gasse” és a „Kronen Gasse” két végén álló Neumeyer-Schopper-, ill. Pscherer-sarokház mintegy tartópillére lett a német terjeszkedés hídjának. Sőt, a németajkúak összetartására jellemző, hogy Döring József volt a házassági anyakönyvi kivonat szerint az egyik tanú. (1. Turul, 1997. 3–4. sz.). A tragikus sorsú házaspár egyik árvája, Tömörök Adrienne, aki a Pscherer-házból ment férjhez bókai Bókay (Bock) János orvosprofesszorhoz, lett édesanyja Bókay János írónak, és így ma is egy kiváló orvosdinasztia tisztelheti benne egyik őspanját.

A VAS-UDVAR ÉS ELŐZMÉNYEI

Tömörök Jenő és felesége Neumeyer Karoline 1873-ban vették meg a Vas-udvart megelőző régi házat, majd Gottgeb Antal építőmester tervei alapján 1874-ben kérelmet nyújtottak be a városhoz, hogy a régi épület lebontása után felépíthessék a Vas-udvart. A Vas-udvar építése 1878-ban kezdődött, és ezzel megvalósult célkitűzésük: a Fő téren való reprezentálás. A gyakorlati és teljesen újszerű elemeket magában foglaló épület azonban gondosan őrizte a családi tradíciót. Tömörök Jenő a ház boltíves kapuja fölé bevésette az „Eisenhof” nevet, és a Fő tér felé a „J. G. Schopper” cégér hirdethette a vállalat nagyságát. A ház párkány feletti homlokzatán pedig nagy betűkkel állt a magyar elnevezés: VAS-UDVAR. Az utód tehát nem akarta feladni múltját, de eleget akart tenni új magyar nevének és nemességének is. Mindhiába.

1975-ben Császár László építészeti szempontból publikált a „Munkásvédelem” c. kiadványban egy figyelemreméltó cikket a Vas-udvarral kapcsolatban, amelyben egy sajnálatos tévedést adott tovább az utókornak: „jelenleg a Vasért Vállalat raktárai vannak benne – írja – innen származik népszerű neve: Vas-udvar”. Elég volt tehát száz év, hogy az utókor megfeledkezék a történelmi tényekről, vagy a kor-sellemnek megfelelően manipulálja a múltat.

A Vas-udvar az államosítás után vált elhagyott, személytelen épületté. Romba döntve, hosszú éveken át a Belváros szégyenfoltját jelentette. A vele kapcsolatos viták hevében már senki sem gondolt Tömörök Jenőre, az építtetőre, vagy a J. G. Schopper cégére,

Recher: a piarista épület, szemben a Vas-udvar (Klősz-gyűjtemény Naptár nyomán: Budapest Régi Városház tér)

amelyet képviselt. A köztudatból az államosítás törölte el annak emlékét, hogy valamikor egy zseniális kereskedő ide ültette át múltját: a nürnbergi patríciusok életformáját, amikor egy épületbe tömörítette a családot, az üzletet, az alkalmazottakat és a raktárakat. Tehát központosított, bevetve az akkor legmodernebb építészeti elveket. Mégis, stílusával, ízlésével, korszerű építkezésével igyekezett az akkor modernet beilleszteni környezetébe.

A „régí ház”, melynek helyére a Schopper–Tömöry család bástyája épült, egyben a pesti patikatörténet múltját is jelenti, ami szintén osztrák és német bevándorlók sorát őrzi. Z. Christian Osterwald patikus 1701-ben itt nyitotta meg a „Városi patikát”, majd 1713-ban a ház az ő tulajdonába került. Merzinger, Göttersdorfer nevek követik egymást a patika történetében, végül 1776-ban Müller Xavér veszi meg a házat, aki egyben a híres Müller patikusdinasztia megalapítója. A Szentháromsághoz címzett városi patika, nyolc év (1705–1713) kivételével 131 évig a Vas-udvart megelőző régi házban működött. Az utolsó Müller patikus halála után, az örökösök eladták és

a ház 12 évig főképpen telekspekulánsok kezén kalldott, míg végre a Schopper–Neumayer házaspár tulajdonába került¹.

A régi, egyemeletes ház telke, a Régiposta utcában lévő XVIII. századbeli ház udvarához kapcsolódott, és így alakult ki a két utcát összekötő Vas-udvar telkének szabálytalan formája. Császár László úgy írta le, hogy eredetileg a mai Régiposta utca felé egy kutat övező kis udvar zárta le, amit ma egy nyitott, ún. „Cour d'honneur” helyettesít. A Vas-udvar és az azt megelőző ház legendás múltja majd 300 évet (1695–1997) jelent Pest történetében.

A PÉTERFFY-PALOTÁHOZ (GRABOVSKY-KÚRIA, KRIST-HÁZ) KAPCSOLÓDÓ FELJEGYZÉSEK

Amikor a Vas-udvar épült, még fennállt környezetének romantikája. Szemben vele a Kegyesrendiek tornyos, kerekített sarkú, impozáns épülete, hangadó azonban a ma is megcsodált hajdani Péterffy-palota

volt, amely a bejárat feletti Péterffy- és Meffczér-címerrel, éppen úgy őrzi a bárói nimbuszt, mint ahogy a „Vas-udvar” felirata védte a polgári múltat. Érdekes, vagy inkább jellemző, hogy Tömörly Jenő – talán feleségére való tekintettel, aki nem volt nemes –, nem vésette kőbe újonnan kapott címerét.

A két épület közös vonása az is, hogy a telek és a megelőző ház története mindkettőnél kezdettől fogva fennmaradt, míg a házsor másik hat tagjánál ez csak részben áll fenn. A két épület sorsa is közös: mindkettő maradványait államosították, és ezzel sorsuk megpecsételődött.

Osszeköti a két épület történetét az is, hogy az „Adatok a belváros történetéhez” című mű háztulajdonos-statisztikájában 1882-ben Kopy Anna sz. Neumayer, a Grabovszky-kúria tulajdonosaként szerepel. Nem tisztázott, hogy a birtoklás vajon az egészre vagy csak egy részére vonatkozik-e, de a Schopper és Neumayer család közötti szoros kapcsolat tény.

A palota, ill. telkének története, eltekintve az átmeneti tulajdonosoktól, négy jelentős periódusra oszlik. Az első szakasz, a XVIII. század első felében, Proberger Jakab sörfőző és céhmester nevéhez fűződik, akinek emléket ma a palotában elhelyezett tábla őrzi⁷.

Ebben az időben a Fő téren még Heiszler tábornok háza áll, minden különösebb jellegzetesség nélkül. A német blokkot báró Péterffy János szakítja meg, amikor megveszi a Proberger-házat⁸, hogy annak helyére 1756-ban Meyerhoffer Andrással felépíttesse barokk palotáját. Péterffy földbirtokos, királyi ítélőtáblai ülnök, műgyűjtő, irodalom pártoló és több száz könyvet bíró könyvtárával, nemcsak társadalmi, de kultúrközpont is Pesten, és ennek megfelelő palotát akart építtetni, aminek Mayerhoffer valóban eleget tett. A dúsgazdag Péterffy-Meffczér⁶ házaspár gyermektelen volt, és így a palota lényegében kisméretű, de nagy luxussal és fényes társadalmi élet számára épült. Amivel Mayerhoffer egyedülállónak teszi Pesten, az nemcsak művészi kivitele, de az egész nagy telket betöltő U alakú szárny, amely egyes külföldi vagy magyar vidéki kastélyok melléképületeinek mintájára, főúri miliót ültetett a Belváros polgári központjába⁹. Ez azonban ismeretlen fogalom lehetett a dolgos és „bieder” német polgárság körében, így, amikor a palota luxusélete megszűnt, az oldal vagy hátszárnyak gyakorlati cél nélkül úgy lezültek, hogy még leírás sem maradt fenn róluk. Nem találtam nyomát eredeti tervrajzának, sem képet arról, hogy az emeletes szárny a mai Galamb utca felé milyen formát öltött, hogy az istálló és kocsiszín hol he-

lyezkedett el, mert ez a XIX. században is egy polgári ház nélkülözhetetlen eleme volt. Nem tudjuk azt sem, hogy az emeletes szárny hol és hogyan kapcsolódott a palotához, hogy a feltételezett hátsó palotakert meddig ért, hogy hol kezdődött az udvar, hol volt bejárat kapuja. Csak Lechner Jenő publikált egy kis képet a már lezüllesztett szárny belső vonulatáról, amelyen még tisztán látható a keskeny, kecses híd, amely a kovácsolt vaskorlással szegélyezett „végtelen körfolyosókat” kötötte össze.

A Krist-ház egykori udvara a Kötő u. 10. sz. alatt.
Lechner Jenő: Budapest műemlékei nyomán. 1924. 255. p.

A palota valóban nagy luxus és társadalmi élet színhelye lehetett, mert minden valószínűség arra mutat, hogy Mária Terézia az 1762. évi jégzajlás idején kegyeltjeinél, Péterffyéknél szállt meg, és nem az utókor által elképzelt, a szerintem abban az időben ott nem létező vendégfogadóban.

A „vendégfogadó” kifejezés akkor került tévesen a palota történetébe, amikor a harmadik periódusban szereplő tulajdonos, Grabovszky Athanáz 1831-ben meghalt. Özvegye valószínűleg a szárny egy udvarra nyíló részét bérbe adta Hasslinger Józsefnek, aki „Schankwirthshaus zur Stadt Ofen” cégér alatt nyitotta meg kocsmáját úgy, hogy az könnyen elérhető legyen a Fő tér és halpiac közönsége részére. A német kifejezés „Schankwirthshaus”, tehát mindenképp meghatározó, és annyit jelent mint kocsmá, ivó vagy söntés. Az utókor azonban a cégért – talán a jobb hangzás miatt „Buda városához címzett fogadó”-nak fordította. A „fogadó” szó, azonban a korabeli Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára (1837) szerint

elsődlegesen az utazó vagy vendég elszállásolását és ellátását szolgálta, és nem ivó, sem kocsmá. Tehát olyan téves fordítással állunk szembe, amely kétes történelmi tényekre engedett következtetni.

A Péterffy-korszak mint második fázis nem volt hosszú életű, talán csak 38 évig tartott, amikor az örökösök a palotát 1792 után eladták Macsinka Konstantin török-görög származású bőrkereskedőnek. Halála után, Ilona nevű özvegye, 1808-ban, Grabovszky Athanáz bőrkereskedővel kötött házassága után azt férje nevére íratta¹⁰. A harmadik periódus „Grabovszky-kúria” néven tehát ekkor kezdődött, és 80 évig tartott.⁸ Az 1823-ban apátiai előnévvel magyar nemességet nyert Athanáz rendkívül nagy vagyonra tett szert, és így az ő haláláig folytatódott a palota nagyvilági luxusélete.

Bácskai Vera feljegyzése szerint a Grabovszkyak voltak az egyedüli kereskedők, akik magánpalotában laktak. A Grabovszky-kúria mindvégig a család ősi fészket jelentette. Athanáz első feleségét 1823-ban temette el, majd újra megnősült, de gyermektelenül, vagyonát öccsére, Konstantinra hagyta¹¹, aki feltűnés nélkül növelte a család javait. Athanáz, 1831 körül távozott a másvilágra. Halála után a komplexum egy részét Hasslinger József bérelte, aki később, kocsmája szintjére való tekintettel, a „Pizskos József” nevet érdemelte ki. Az 1838-as árvíz után újból megnyílt Hasslinger alias Pizskos József „Lamacs” című kocsmája, amely kétes hírével nem illett a palota atmoszférájához sem, a Grabovszkyak stílusához. Petőfi is restellkedve emlékezett meg ott töltött óráiról.

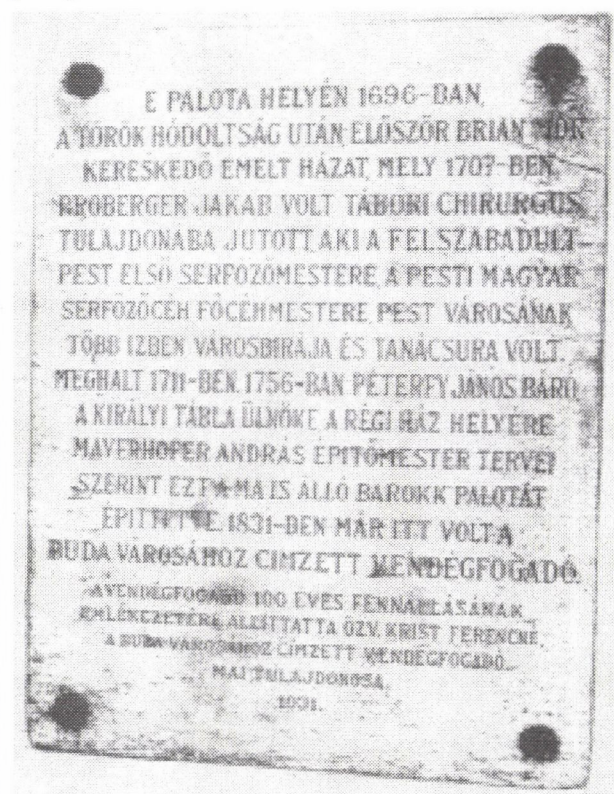
A luxusélet megszűntével a funkciójukat veszített oldalszárnyakra valóban nem volt már szükség, így a legkülönbözőbb célokra adták bérbe. Korabeli cikkekből tudjuk, hogy a századforduló után az oldalszárnyak emeletén bérlakások voltak, földszintjén pedig raktárak, ill. a plakátok szerint különböző üzemek, mint pl. a Fábry-féle Ezüst-gyár, vagy a Friesz-féle Hús-csarnok. Ez azonban már a Krist-időszakot jelezte¹².

Az 1838-as árvíz után eltűnt a Buda városa elnevezés, és Pizskos József „Lamacs” kocsmájára emlékezett az irodalom¹³. 1863-ban Krist Ferenc, gazdag bortermelő és kereskedő váltja le Hasslingert mint bérlőt, és konszolidált polgári miliőt honosított meg. Őt eredetileg az oldalszárnyakban lévő bortárolásra alkalmas pincék vonzották, a sörözőt, majd vendéglőt, csak borai értékesítésére kezdeményezte. Krist Ferenc a palotát 1888-ban vette meg, és valószínűleg azt csak megvétele után alakítja át vendéglőnek, hisz

addig fennállt a 80 évig tartó Grabovszky-korszak, melyet végül is Konstantin tehetséges fia, György vitt diadalra, amikor pályája végén – Bácskai Vera szerint – „a gazdasági élet vezérpozícióiba került”. E harmadik periódus utolsó tulajdonosa a telekkönyv szerint Grabovszky Szilárd volt. Mindennek ellenére az 1998-ban megjelent idevágó irodalomban már szó sem esik a Grabovszky-kúriáról.

A már felvetett „vendégfogadó” problémával kapcsolatban rá kell mutatnom arra, hogy Krist Ferenc sohasem alkalmazta a fogadó vagy vendégfogadó kifejezést. A palota kapujától balra lévő bejárat felett egy korabeli fényképen a következő olvasható: „Vendéglő Söröző Buda városához”. A kitűnően vezetett Krist-söröző és -vendéglő vagy a Krist-ház minden sallang nélkül is fogalom lett Pesten.

Krist Ferenc a vendéglő vezetését 1899-ben adta át fiának ifj. Krist Ferencnek, akinek korai halála után (1923) felesége vitte tovább az üzletet egészen 1932 körül bekövetkezett haláláig, ami egyben a Krist-korszak végét is jelentette. A vendéglő rövidesen idegen bérlő kezébe került, az oldalszárnyakat pedig lebontották.

A Péterffy-palotán látható tábla.
(Galla György: A legújabb pesti vendéglő, 1986 nyomán)

Péterffy-palota és Wurm (Almay)-ház

1945 után a vendéglő a szocialista vendéglátóipar kezébe jut, amely szentesíti azt az 1931-ben felmerült ötletet, hogy a vendéglő létezését Hasslinger, alias Pizskos József kocsmájához, tehát az 1831-es évszámhoz kössék. Holott fennmaradt az 1920-as évekből származó cégerek képe, melyen a következő olvasható: Krist Ferenc vendéglője Buda városához alapítva 1863. Ez az évszám pedig kötelező lenne mindenki számára (Galla György p. 23).

A Krist-vendéglőből az 1980-as évek felújítása után mindezek ellenére mégis „Százéves vendéglő” lett. A „vendéglő” szó azonban lassan kikopik mellőle, így a pesti nyelvjárás szerint ma a „Százévesbe” mennek vacsorázni. Ez az elnevezés azonban a megcsontított palotára is rátapadt, amelynek maradványa száználmasan fest bérházak és ultramodern építmények közé szorítva. Vajon ki gondol ma már arra, amikor a palota egykori, a XVIII. században kultúr-

központnak minősített, freskókkal díszített és tradícióktól terhes nagyterme helyén, modern körülmények között étkezik, hogy a „Százéves” épület épp az emlékezetes 1956-ban tartotta kétszázadik évfordulóját¹⁴.

FELJEGYZÉSEK A HÁZVONULAT TOVÁBBI HAT ÉPÜLETÉHEZ

A Kötő utcában, a Duna felé irányuló sorban, szemben a ma 243 éves Péterffy palotával állt a Wurm-, ill. almási Almay-ház, amely timpanonnal díszített zárt erkélyével, tornyával és kapudíszzeivel hozzáidomult a palota egykori hangulatához. Wurm József 1808-ban közárverésen vette, és 1892-ben még Bugát Erzsébet, sz. almási Almay (Wurm) tulajdonában volt. 1912-ben bontották le. 1802 előtti múltja el-

veszett az időben. A ház képét azonban Lechner Jenő, Budapest műemlékei című művének 175. oldalán megőrizte az utókor számára.

Wurm József vaskereskedő, majd almási Almay név alatt gazdag földbirtokos történetéről részletes irodalom számol be¹⁵. A németek és a szakmabeliek összetartására jellemző, hogy Unger lányt vett feleségül. Az Arad megyében szerzett és Trianonnal elvesztett birtokkal párhuzamosan tűnedezik az Almay név is, a Mária Valéria út sarkán álló Wurm-ház azonban töretlenül őrzi a család emlékét.

A házsort a Duna felé, még a XIX. század elején, egy kétemeletes ház követte, amely 1847-ben Horváth József és felesége, Pekáry Ilona tulajdonát képezte. A házat részben örökség révén szerezték, de nem tisztázták, hogy vajon melyikük örökölte? Nem lehet megál-

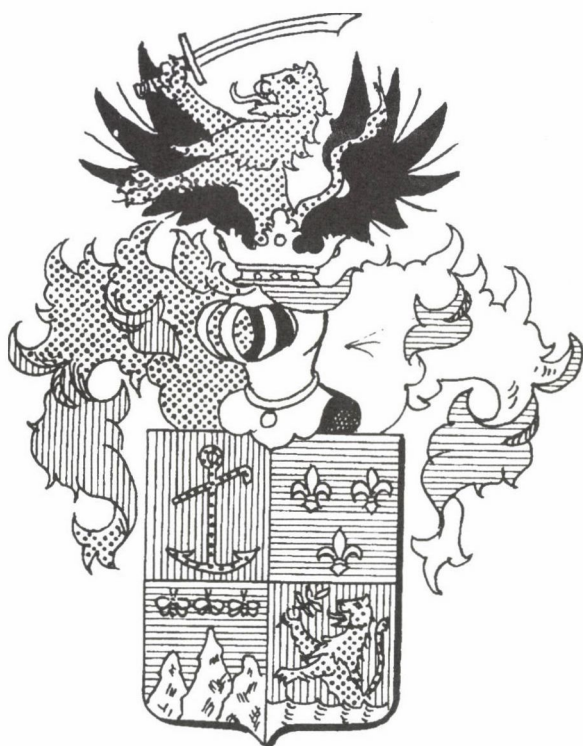
lapítani, hogy vajon Horváth József bőr- vagy prémkereskedőről van-e szó, vagy pedig egy nemesített ágból származó, szellemi foglalkozású egyénről?

A polgárok névsorában szereplő Horváth Józsefnél egy alkalommal sincs foglalkozása feltüntetve. Az első Horváth mint fuvaros 1696-ban jelent meg Illyefalvinál, majd 1698-ban Horváth Andreas nobilis követi. Az ezután felsorolt Horváthok már mind értelmiségi foglalkozást folytatnak vagy háztulajdonosok. Azt sem lehet ma már megállapítani, hogy felesége a XIX. században nemesített Pekáryak közül való, vagy pedig az ősi nemes Zemplén megyei Pekáry családból származott-e? (Címereslevél 1633)

Az utolsó két ház a Duna-sor felé a Staffenberger-Neumeyer házaspáré volt. Ugyancsak Staffenberger István és felesége, Böller Borbála tulajdona a

Staffelberger és Almásy-ház (Divald Károly: Városház tér)

A Wurm-címer

Vas-udvar melletti, a Fő tér felé négyablakos, földszintes ház, amely, akár csak a palota, hátrafelé terjeszkedett. A Staffenbergerek Vas megyéből származtak, és a polgárok névsora 1772-ben jegyzi fel az első Staffenbergert mint tímárt. A mesterség az utódoknál is folytatódik, mert a továbbiakban négy bőrkereskedő szerez polgárjogot. A család leghíresebb tagja Staffenberger István bőrkereskedő, akinek a Fő téren volt üzlete. A városi tanácsban való szerepéről Vörös Károly részletesen beszámol¹⁶. Történelmi szempontból nézve két jellemző esemény fűződik nevéhez. Az egyik, hogy ő volt az, aki sikraszállt amellett, hogy az adminisztrációban a magyar nyelv legyen elsődleges, és a német csak annak fordítása, másrészt pedig, hogy halála után utcát neveztek el róla. Az utca ma az Apáthy István nevet viseli és senki sem beszél már Staffenberger Istvánról.

Az ő háza mellett egy nagy kiterjedésű emeletes ház állt a mai Váci utca sarkán. Míg a házsorra 1688-ban – kivéve a Dunához közeli két Staffenberger-házat – a Nagy Lajos-féle térkép kőházat jelez, erre a telekre nincs adat. Schmall viszont a ház eredetét 1687-re teszi, ami azt jelentené, hogy a ház a törökidő után épült,

az első 34 pesti ház közé tartozott. Így lehet, hogy nem kőház volt, amit az 1838-as, az árvíz utáni újjáépítése is alátámaszt. A ház XVIII. századbeli története azonban ismeretlen. A telekkönyvi adatok szerint 1814-ben cserre útján került Almássy János és felesége, Horváth Rozália birtokába. Az ő kilétükre sincs bizonyítható adat, esetleg zsadányi Almássy Jánosról lehet szó, aki mint alispán, főispán és cs. kir. táblaülnök szerepelt, végül mint titkos tanácsos és a Szent István Rend közepkesztjével kitüntetve ment nyugalomra. Felesége származása is ismeretlen, csak feltételezhető, hogy a vagyonos Horváth bőrkereskedő családból származik. Tarr László azt írja, hogy a ház arról híres, hogy itt volt Heinrich Alajos vaskereskedése „Wurm, Schmicki és Heinrich” cégtábla alatt. Eredeti formáját Baróti Judit „Belváros” c. munkájában publikálta, átépített változata pedig Divald Károly: „Budapesti képeslapok” c. művében látható.

ELMOSÓDOTT NEVEK A VAS-UDVAR ÁRNYÉKÁBAN

Ha megfigyeljük a Schopper család és a beházasodók kimutatását, kivételt képez a Heinrich család, mert nevük ma is közismert. Történetük Illyefalvi szerint 1794 óta regisztrált. Háztulajdonosok, vas- és terménykereskedők. A vagyonalapító ős Heinrich Alajos (1776–1844), aki 1827-ben szerzett nemességet. Fivére a bajai terménykereskedő, Ferenc, az Imrédy ágak leszármazottja. A két ág ötször házasodott össze a Tömörékkel. Bőséges irodalmunk van róluk, és nevük kitörölhetetlen a magyar történelemből.

A Schopper-táblázaton mutatkozó többi beházasodó fél emléke vagy neve viszont mintha eltűnt volna az idők múlásában.

A Schlechta névvel Illyefalvi Pesti polgárok névsorában találkozunk először 1780-ban, majd 1815-ben. Szappanfőzők. Vörös Károly viszont 1867 és 1917 közötti felsorolásában említi Schlechta Jakabot mint a több generáció után már csak házbérjövdelemből élő német polgárt, 4881 frt adóval¹⁷. Több adatot nem találtam velük kapcsolatban, kivéve az anyakönyvben, amelyből kitűnik, hogy belvárosi polgárok voltak.

A Gerstl (Gerschtl) név Illyefalvinál bukkan fel először 1718-ban, Josephus Gerstl, fürdőszemélyében. Majd 1723-ban Dümmerthnél szerepel, ugyancsak mint fürdőszemély. Viszont 1752-ben Gerstl András

vendéglősről olvashatunk, aki Bajorországból érkezett. Ez minden, amit ez idáig megtudtam róluk.

A Petz család osztrák származású, és Illyefalvi szerint 1756-ban már pesti polgárként találkozunk velük. 1802-ben Johannes Petz már háztulajdonos. 1808-ban Sámuel Petz, gyógyszerész lesz pesti polgár. Borsody Béla szerint a Győrből érkezett Petz család a Lónyai utcában, a Zálogház helyén 1815-ben sörüzemet nyitott. A Petz név igen gyakori, így nincs rá bizonyíték, hogy a több ágra szakadó Petz család közül melyik szerepel a Schopper rokonságban, de több összetevő arra mutat, hogy a sörfőzők lehetnek. Petz Josefa keresztanyja (talán édesanyja?) Bauer Anna révén. A mi családjunkban szereplő Pscherer-Gyengő ághoz kapcsolódó Petz-vonalon viszont nem mutatható ki sem győri, sem sörfőző kapcsolat. Származásuk, Fischer Jánosné, legidősebb Pscherer rokonom 1990-ben történt közlése szerint, ismeretlen.

A Schopper-táblán beházasodóként szereplő Pscherer-Rigler család kihalt, nevük a köztudatban már feledésbe merült. Csak a pest-budai szakirodalom és a Pscherer-ház a Petőfi Sándor utca és a Régiposta utca sarkán (mint Verebély-ház) őrzi emléket.

A Tömöry családba beházasodott, Erdélyből származó marocsügedi Papp család dokumentumai kutatás szempontjából számomra elérhetetlen, holott rendkívül érdekes lenne, mert ez az első magyar eredetű név a Schopper-Tömöryek történetében.

A NEUMAYER CSALÁD A KUTATÁS KÖZÉPPONTJÁBAN

A beházasodók sorában kutatásom elsősorban a Neumayer család felé irányult. Már az 1960-as évek végén találkoztam a Neumayer névvel, amikor anyósom, Purczl Anna családját kerestem Pesten.

Az első nyom a ferencvárosi Pusztatemplom körébe vezetett, ahol 1840-ben Purczl András molnár vett telket (mai Boráros tér). Ugyanebben az évben a telekkönyvek szerint Leonard Purczl is megjelent Pesten, és feleségével – „Elisabeth geborene Neumayer” – Anton Anthonytól és feleségétől, „Osaro” Str. (?) 142. sz. alatt vett földet. Abban az időben csak a Purczl névre koncentráltam, és a beházasodókkal nem foglalkoztam. Rá is találtam a Purczl-nyomokra, ugyanis a XIX. század első felében a

„Franz-Stadt”-ban terjeszkedtek. A Mester utca, Viola utca, „Feigelgasse, Martingasse, Wassergasse” vonalán háztulajdonosok, 1843-ban Purczl Mihály a „Veilchsgasse 308-ban” Hild Józseffel épített házát. Jómódú kispolgárok. Néhol szerepel a felesége neve is, németek mind, mint pl. Barbara Weinbier, Theresia Gauder vagy Maria Renner.

Nagyon szerettem anyósomat, Purczl Annát, származása azonban a II. világháború előtt tabu volt családjunkban. A felső tízezer diplomatikus tapintattal siklott el felette. Anyósom pedig hallgatott. Talán nem is ismerte családjá történetét. De halála és két nővére távozása után a legfiatalabb, „Terka néni” megszegte a tilalmat, és utolsó évében elmesélte férjemnek és nekem, amit tudott. A főszerep itt nagyanyjának, Purczl Leonardnének, „Elisabeth”-nek jutott, aki 36 éves korában megövegyülve, nem adta meg magát sorsának, hanem az akkori kispolgári társadalomban is szokatlan szerepet vállalt: lefejtő tehenészetet állított fel a Franz-Stadtban, és onnan szállított tejet Pest városának. Ennek érdekében fuvarozási üzemet is létesített, és ehhez fiát (vagy fiait?) alkalmazta. Olyan nagy vagyona tett szert, hogy minden egyes gyerekének nászajándékkul egy-egy házat adott. A környék „Milimári”-nak becézte. A Neumeyer leány szorgalma és szerencséje azonban tönkre tette a Purczlokat. Fia, Tamás mint jómódú fuvaros, anyja halála után a kocsmába hordta a könnyen szerzett örökséget, és tönkrement. Anyósom, mint szegény varrólány kezdte pályafutását a Váci utcai Monasterly-cégnél. Mindig csodáltam anyósom kulturáltságát és bölcsességét, ahogy oly méltósággal viselte viszontagságos életét. Mindez azonban csak szájhagyomány, legenda volt, amelyben a Neumayer név talán nem is szerepelt, csak „Elisabeth” eszményi alakja. A véletlen azonban úgy hozta, hogy családjunk egyik jó barátja a mormon anyakönyvekben felfedezte a Purczl nevet mint Soroksár első alapítóiként tisztelt családot, és közöttük Elisabeth Neumeiert, mint Leonard Purczl feleségét. A legenda tehát dokumentációra talált. Anyósom családjá hazánkban a Grassalkovich-féle telepítéshez kapcsolódik. A Neumeier (Neuneyer, Neumayer) név változására „Milimári” története mutat rá. A soroksári anyakönyvekben még Neumeier, 1841-ben a telekkönyv szerint már Neumeyer, végül a Franz-Stadtban mint háztulajdonos Neumayer, akár csak a belvárosiak. Úgy tűnik, mintha a név, a vagyonnak megfelelően variálnék.

Neumeyer Erzsébet, Purczel Leonadné, ∞1830 (1813–?)

A még befejezetlen Purczl őstábla szerint Elisabeth nagyapja Neumeier József 1753-ban, apja, Lőrinc 1795-ben, Erzsébet 1813-ban született Soroksárról. Minden jel arra mutat, hogy a Neumeier család szintén a Grassalkovich-féle telepítés révén került az országba, akár csak a Purczlok (Puczl, Purzelt). A fennmaradó kérdés tehát, hogy vajon a soroksári, Purczl-kapcsolat révén a Haggemacher családban is szereplő Neumeier törzs azonos-e a Belvárosba érkező és a Tömöry családba házasodó Neumayerekkel?

Elsődlegesen annyit tudtam megállapítani, hogy Schmall már 1700-ban regisztrált egy Neumeier Jakab nevű pesti polgárt, aki hídvámszedő volt. Talán az első között érkezhetett Pestre a török korszak után. Schmall 1844-ig 6 Neumeyerről számol be. Közöttük 1802-ben és 1822-ben is szerepel egy-egy Carolus Neumeyer serfőző. 1733-ban egy Neumayer Mátyás mészáros választópolgár, 1807-ben pedig Neymayer Miklós parókkészítő. Származásukra azonban nem találtam adatot.

A Belvárosban 1830-ban jelennek meg először, amikor Carolus Neumayer serfőző és Jozepha Petz, Karolina (Schopper-Tömöry Jenőné) szülei, árverésen veszik meg a Régiposta utca és Aldunásor sarkán álló 450 □öltre épült, akkor kétemeletes házat. Két-

ségtelen, hogy Pest déli feléről jöttek, mert Gyengő László pontosan feljegyezte, hogy Neumayer Karolinát 1823-ban még a Ferencvárosban keresztelték. Édesanyjának keresztanyja, Bauer Anna is serfőző családból származott, és a Soroksári úton lakott, tehát nem kizárt, hogy ez a család is Soroksár felől érkezett Pestre. A Schopperek nem először kapcsolódtak össze a Bauerekkel. Az első generációból származó Schopper Károly felesége Bauer Katalin, aki 1830-ban mint egy 37 □öltre épült ház tulajdonosa szerepel a mai Váci utcában.

1840-ben Neumayer Károly újra feltűnik a Hatvaner Gasse (Kossuth L. u. 7. sz.) alatt mint háztulajdonos, 1837-ben pedig Neumayer Tódor a Leopold Gasse 22. sz. házat mondhatja magáénak. A XIX. század második felében a belvárosi Neumayerek mind vagyonos polgárok, akik már nem vesznek részt a feltörés versenyében, és ingatlanaik jövedelméből élnek¹⁸.

Karolina esküvőjén az egyik tanú Neumayer Tódor, Pest város főjegyzője. Feltűnő az is, hogy vagyunk és társadalmi szintjük ellenére megtartják német nevüket és nem folyamadnak magyar nemességért.

Vagyon helyzetükre talán az is jellemző, hogy Schopper-Tömöry Jenő csak Karolinával kötött házassága után kezd ingatlant vásárolni a Belvárosban, de mindig feleségével közösen.

Az eredeti „Alte Post Gasse” háztulajdonosainak megállapítása az utcanév- és számváltozások miatt kétélű feladat, de biztonsággal állítható, hogy a Telek és Betáblázási könyv szerint a házaspár tulajdonában volt 1857 óta a Régiposta utcában a volt Birly-ház (tk.: 597/23), egy későbbi számozás szerint a Régiposta u. 5. sz. ház és az Aranykéz utcában 1863 óta a 617/30. sz. alatt regisztrált ház.

A Karolinával kötött házasság nem csak a vagyon gyarapodását jelentette, hanem magával hozta a Staffenberger atyafiságot is, ami akkor a belvárosi német blokk összekötő erejének egyik tényezője volt.

A lipótvárosi „Schopper Platz”-tól indult ki a kutatásom, visszavezetett az 1960-as és 80-as évekből származó belvárosi német polgárokról gyűjtött jegyzeteimhez, és ezek révén eljutottam Soroksárra, a Purczl–Neumayer–Haggemacher¹⁹ családtörténet eddig ismeretlen fejezetéig. Ennek további feltárása mindenképp érinti a Haggemacher „Róbert”-ágot²⁰. A Neumayerek soroksári eredetének felfedezése új adatot jelent Pest társadalomtörténetében. gyökereire talált egy már feledésbe merült pesti család²¹.

Pekár Zsuzsa

LEGFŐBB FORRÁSOK

- Adressen Kalender Pest, Ofen und Altoven für das Jahr 1873.
Adressen Kalender Pest 1866.
Az első patika Pest városában. in: Gyógyszertári Közlöny 1941. december, 687–688.
Bella Károly-Bevilaqua Borsody Béla: A magyar vendéglátó ipar története. Bp., 1943.
Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Bp., 1989.
Belvárosi Telekkönyvek. (Fővárosi Levéltár)
Budapesti cím és lakjegyzék. I. évf. Bp., 1880.
Dümmert Dezső: Pest város társadalmá 1599–1691. Bp., 1968.
Fallenbüchl Zoltán: Pest város népességének származási helye 1687–1770. Tanulmányok Budapest Múltjából (továbbiakban: TBM) XV.
Galba György: A legrégebb pesti vendéglő. Bp., 1987.
Gárdonyi Albert: A ferencvárosi Pusztatemplom. TBM 17. 1982.
Gyengő László: A belvárosi plébánia anyakönyvi kivonatainak a Schopper családra vonatkozó kigyűjtése.
Holló Szilvia A.: Budapest régi térképeken 1686–1896 – ebben: Gustav Emich Plan 1854 (Schopper Platz).
Illyefalvi Lajos: Polgárok névsora. (Pest Buda polgárjogot nyert lakosai). Fővárosi Statisztikai Közlemények. É. n.
Illyefalvi Lajos: Pest és Buda polgárai. (Palas)
Kempelen Béla: Magyar nemesi családok címerei. Bp., 1914.
Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. Bp., 1913.
Lechner Jenő szerk.: Budapest műemlékei. Bp., 1924.
Magyar Ipartörténet. (Studinka szerk.) 1805–1910. Bp., 1911. 5. sz. 105 év a magyar vaskereskedés történetében. 1805–1910.
Nagy Iván: Magyarország családai. Bp., 1957.
Nagy Lajos: Pestváros XVIII. század végi topográfiai forrásai. TBM XIV. Bp.
Patachich, Joseph: Die Bürger Pesth. 1686–1835.
Rómer Flóris: Régi Pest. Bp., 1873.
Schmall Lajos: Buda-Pesti utcák és terek elnevezéséhez és történetéhez. Bp., 1906. 192.
Schmall Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp., 1890.
Siklóssy László: Hogyan épült Budapest. Bp., 1931.
Schnelbeger Árpád: Városépítés. Városi Szemle 1910-es évfolyam. Bp., 1984.
Tarr László: A régi Váci utca regényes krónikája. Bp., Helikon, 1984.
Telekátírási jegyzőkönyvek. 1818–1824 és 1839–1844.
Turchányi Kornél: A Józsefváros kialakulása. TBM XV. 1962.
Unger Emil-Magyar Zoltán: Egy pesti polgárcsalád története. Bp. 1995.
Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Bp., 1979.
Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban in: TBM XVIII. 1971.
Zakariás Genthon Sándor: Magyarország művészeti emlékei. Bp., 1961.

JEGYZETEK

¹ A mi családunk sem képez ebből a szempontból kivételt. Amikor bátyám halála után, 1969-ben hiába kerestem a régi Pekár-iratokat, szegény édesanyám bizalmasa és volt házvezetőnője még mindig suttozva, de mint hőstettet árulta el, hogy a Rákosi éra alatt égették el a személyzeti szoba kerek kis vaskályhájában a Petényi, Geduly-, Pekár- és Pekár-iratokat édesanyámmal, nehogy bátyámnak ebből kára legyen. Pótolhatatlan ez a veszteség, viszont nem vehettem rossznéven, hisz én is elégettem fiatalágunk bizonylatait. Amikor az orosz hordák sorozatosan átfésülték vörös-keresztes menedékhelynek átrendezett vidéki házunkat, egy orosz tiszt, esküvői képünkkel a kezében üvöltve kereste, hogy hol vannak a burzsujok? A fényképről, a Mátyás templomból férjem karján kivonulva, négy méteres uszályos ruhában ábrázolt, tehát nem ismerhetett rám, amint halászapadtnak, bekötött fejjel álltam előtte, férjem pedig még a fronton volt. Tolmács útján közöltem vele, hogy a burzsujok már két hónap előtt elmentek nyugatra, de amikor továbbálltak, azon nyomban összeszedtünk minden előző életünkre vonatkozó akvarelt, festményt és fényképet, „burzsuj” életünk még el nem rejtett kellékeit, hogy pozdorjává zúzva, nyomtalanul elégezzük a major kenyérsütő kemencéjében. Így semmisült meg a házunkban található minden családi emlék. Akkor úgy tűnt, hogy a megsemmisítés az egyedül járható út, de ami akkor veszélyes, értéktelen lommak minősült, az ma már pótolhatatlan társadalomtörténeti emlék. Vészhelyzetben minden ösztönös döntés jogos. Eldobni a múltat a fennmaradásért vagy meghalni a múltért? Ilyenkor nem lehet szó gyávaságról vagy hősiességről, mert egyedül ismeretlen génjeink összhangja van uralmon.

² A budai Tömő tér adatát Lakatos Máriának köszönhetem. Ő találta meg, I. Schmall L. Budapest utcái és terei. 153. oldalán.

Eszerint 1837 előtt a Ráczvárosban volt a Ferencz-tér helyén. Először Fa- és Gabonapiac, majd Tömő tér, ezután Ferencz-tér, 1875 óta Bocskay-tér. Egyben itt mondok köszönetet azért a segítségért, amelyben Lakatos Mária e kutatásom alatt részesített.

³ 1931-ben Siklóssy László híres várostörténész még feltételes módban írt a Tömő tér keletkezéséről a „Hogyan épült Budapest” c. munkájában. Leírta, hogy 1847-ben milyen megfeszített munkával folyik az „Újépület és a gyárak közötti tér feltöltése”. Majd zárójelben hozzátesszi „a gödörtér a betöméséről kaphatta a Tömő-tér nevet.”

1988-ban az Adalékok a Lipót-város történetéhez c. mű II. k. ében az egyik anyaggyűjtő azt írja, hogy a XIX. sz. közepén kezdtek a tér feltöltését, „innen ered neve is” – Tömő-tér. (p. 28.) Ugyancsak a kötet 28. oldalán egy másik adatszolgáltató szövegében a következő olvasható: A század közepén található Schopper Platz ugyancsak hajóépítésre utal. A Schopper, magyarul super, ugyanis hajóács, aki dugdossa, tömi a fa hajók deszkáit összekötő részeket... Valószínű, hogy az adatszolgáltatók mindezt nem maguk találták ki, hanem mind „adatot” csak begyűjtötték forrás megadása nélkül. Másodkézből vagy harmadkézből? És vajon hányan fognak még hivatkozni milderre?

⁴ Az első nyom, amely bizonyítéka annak, hogy a Vas-udvar felépítése előtt hol volt pontosan a belvárosi Schopper- és Unger-vaskereskedés. A Budapesti Történeti Múzeum 1998 évi „Egy Nagyváros Születése” című kiállítás falra kinagyított képén látható e két üzlet. Az Unger-féle üzletet mint az első Unger-vaskereskedést a család által kiadott biográfia szerint 1832–35-ben alapította I. Antal. Ő tért át az iparról a kereskedelembe. Vörös Károly úgy tudta, hogy az üzlet neve „Vaskasza” volt, majd az Unger-biog-

ráfia szerint cégére a „Goldene Sense” (arany kasza) lett, mint az Ungerek nagy vagyonának forrása.

⁵ Az eredeti, teljes Schopper-őstáblázat összeállítására, melyet a család bocsátott rendelkezésemre, Gyengő László érdeme. A Tömörly György–Pscherer Emma nőági vonalából származó, Kanadában élő utód fordult hozzá a kérrrel, hogy próbálja meg a Schopper család származását tisztázni. Gyengő, 1965 és 1976-ban a Belvárosi Plébánia idevágó anyakönyvi kivonatait lemásolta és kronologikus sorban rendezte. Az áttekinthetőség kedvéért én csak kiemelkedő tagjait mutatom be. Gyengő a beházasodó családok után már nem kutatott. Ennek következtében a beházasodott Neumeyer, Schlechta, Petz és Gerstl családok története úgyszólván ismeretlen maradt.

⁶ A patikusok időszaka előtti években sem érdektelen a Vasudvart megelőző ház története. Eredetileg Knepper János Bálint, 1687 előtt Győről Pestre vezényelt hadnagy tulajdona volt. Az I. „Zaiger szerint (a. pont) a ház” 14 öl széles és 26 öl hosszú volt, boltívvél és pincével. A hadnagy egyben városbíró, áthelyezésekor, 1695-ben eladta Russwurm Illés kőszóárusnak, akinek özvegye 1699-ben továbbadta Kehl János kőszóárusnak. Zacharias Christian Osterwald 1701-ben a Kehl-házban nyitotta meg patikáját. A Zaiger b pontja szerint a házat közben átépíthették, mert hossza 48 öl-re változott. A ház 1713-ban lett Osterwald tulajdona. Saját és a Herold-féle patika egyesítéséből származott a „Szentháromság Városi patika” elnevezés. A „Szentháromság.” név azonban magister Heinrich Herold Adler von Blumenfeld bécsi származású patikusnak köszönhető. 1696-ban a ház Hackel (Tl, Tk, Vö) szerint roskadozó emeletes épület volt.

⁷ A Proberger-időszakot megelőzően a házhely történetének nincs különös jelentősége. Eredetileg Maurice Brian savoyai kereskedő kapta ingyen, Savoyai Jenő herceg csapatában szerzett magartartásáért. /Buda visszafoglalása, 1687/. Mivel házat nem tudta időben felépíteni, Proberger tulajdona lett, majd annak 1711-ben bekövetkezett halála után a következő tulajdonosok kezébe került:

1714 Viskai János Gottfried kereskedő
1737 Stelz Krisztián passzományos
1745 Piaristák
1755 Papiss János ügyész és telekspekuláns
1755 báró Péterffy János.

⁸ A Péterffy család a somoskői előnevet és a somoskői dominiomokat III. Károlytól (1665–1714) kapta. br. Péterffy János felesége Meffczér Katalin apja, báró. Meffczér Jakab helytartósági tanácsos és háborús rekviráló volt Mária Terézia idejében. Bizonyára innen származott rendkívül nagy vagyona.

⁹ A melléképületeket szerintem akkor alkalmazták a XVIII–XIX. században, amikor a kastély háttérében nem állt közvetlen major, és lényegében a kastély teljes kiszolgálását célozták. Másrészt a melléképületek biztosították a kastély teljes csendjét és nyugalomát. A nagyszámú személyzet elszállásolása, nagy méretű konyha, az angol mintára kialakított személyzeti ebédlő vagy re-fektórium mind ebbe a feladatkörbe tartozott. A mosókonyha, szárítók, vasalószoba, fa- és széntároló, jégverem, szeméttároló, raktárak, pincék, portás- és kocsis-lakás, istállók, kocsiszín, mind olyan létesítmények voltak, amelyek a főúri életet szolgálták. Az U alakú emeletes oldalszárny a relatív kis méretű palota mögött, elképzelésem szerint csak e célból épülhetett, nem pedig, hogy kocsmáknak adjon helyet. Mindez azonban ismeretlen fogalom lehetett a dolgos német polgárság körében.

¹⁰ Matzenka (Macsenka) feleségének neve körül eltérnek a vélemények. Galba szerint Sturovdszky Ilonának hívták, a XIX. sz.

eleji Telek és betáblázási könyv szerint (596/8. sz.) Grabovszky Athanáz örökösödés révén szerzi a palotát, mellette nyilván az örökös neve, Matzenka özvegye „Khuen Ilona” (legalábbis annak olvasható).

¹¹ Athanáz gyámfia Balasa Gyula volt, aki állítólag nem örökölt utána számottevő értéket. A palotával kapcsolatos adatok elsősorban Galba György: A legrégebbi pesti vendéglő. c. munkájából származnak.

¹² Rómer im. 213.: A Christ (Krist) név először 1693-ban szerepel Pesten, a német nyelvű polgárok között.

¹³ A fennmaradt források szerint azonban már a Probingere-féle házban is működött volna valamiféle sörkimérés, mert hajdani iratok arról tanúskodnak, hogy 1793-ban „a ház kocsmájában hajósemperek késelésbe bonyolódtak”, tehát kétségtelen, hogy ezen a területen a kocsmának tényleges múltja lehetett. Az 1793-as évszám ezt alá is támasztja, mert belcesik a Péterffy és Macsenko-Grabovszki-korszak közötti átmeneti évekbe, amikor a palota még az örökösök kezében kallódott.

¹⁴ Kivonat Pekár Zsuzsa naplójából, 1998. november 7.: Néhelyemre esett, mégis elszántam a palotához, hogy még egyszer megnézzem, mielőtt lezárnám rá vonatkozó feljegyzéseimet. A Galamb utca felől mentem és egy lezárt üzlet kiincseibe fogódzkodva tanácstalanul bámultam a palota hipermodern épületek közé zárt maradványát, a szűkre szabott udvart, a palotával szemben álló, udvart határoló üzletsort, a minden illúziót elsöprő, az alagsorba induló piszkos lépcsőt, ami nyilván üzletekhez vezet, és arra gondolok, hogy amikor 1930 körül lebontották az U alakú emeletes szárnyat, valószínűleg nem tudták, hogy milyen egyedülálló város- és társadalomtörténeti emléket semmisítenek meg. Győzött a kapzsiság és a hozzá nem értés. Felöltik bennem a budai vár kanyargós utcáival és régi palotáival, derengenek Nürnberg helyreállításának képei, a régi francia kastélyok festmények alapján való jelenlegi rekonstrukciója mint a nemzeti öntudat megnyilvánulása, ami a turisták ezreit vonja maga köré. A kérdés csak az, hogy vajon mi nyilvánul meg itt e szálnalmas látványban? És ki merne rá válaszolni?

¹⁵ Unger–Magyar im. 27–28.

¹⁶ Vörös Károly: Budapest legnagyobb előfizetői 1873–1917. 49.

¹⁷ U. ott.

¹⁸ A XIX. sz. elejei Telek és betáblázási könyv 591 és 617 sz. között szereplő Neumayer nevek a Belvárosban:

598/13 Váci v. Neumeyer Katalin, 1838..

624/25 Régiposta és Aldunator sarkán Neumayer Károly és Petz Josepha (Caroline szülei) 183. vétel közárverése,

597/23 Régiposta u. (Birly-ház) 1857 Eugen Schopper és Neumayer Caroline,

6177/30 Aranykéz u. Schopper Jenő és Neumayer Caroline 1863.

¹⁹ A Purczl-adatak még csak részben kerültek feldolgozásra a soroksári születési és házassági anyakönyvekből, a munka folyamatban van.

²⁰ A Purczl családhoz kapcsolódó Neumeierek Soroksárott:

Neumeier József	cop.	Dorfmeister Borbála
1753-	1774	1754
Neumeier Lőrinc		Holtzmann Erzsébet
1785-	1805	1787
Purzelt Leonard		Neumeier Erzsébet
1780–1843	1830	1813–
Purtzelt (Purczl) Anna		Haggenmacher Róbert
1869–1940	1914	1863–1921

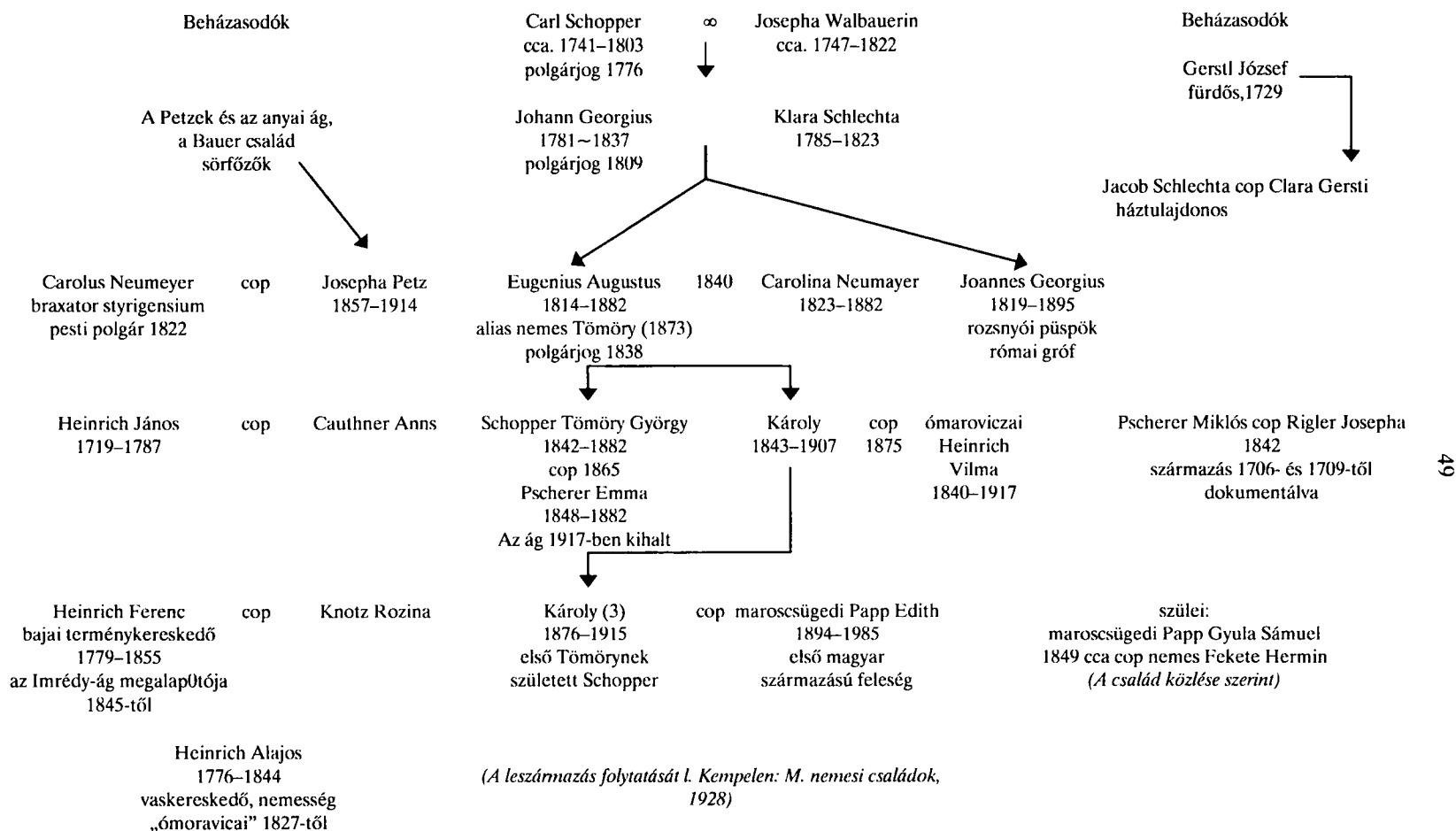
Kürti Ferenc özvegye, akivel csak névházasságot kötött. Vö.: Pekár Zsuzsa: Haggenmacherek Magyarországon. (III.) Turul 1994/3. 86.

²¹ A Millimári legendáját eredetileg csak szájhagyomány útján ismertem meg férjemmel együtt. Elisabeth története oly romantikusnak tűnt, hogy eszünkbe sem jutott, hogy az árja igazolásokba keressük. Terka néni az övét már nem találta, anyósomét pedig tiszta tapintatból még halála után sem kértem el sógoromtól. Szerettem anyósomat, és mindig azon töprengtem, hogy „alacsony származása” és szegényes fiatalsága mellett, honnan vette eleganciáját, kulturáltságát és azt az öntudatot, amivel múltját olyan bámulatos fölénnyel viselte a dúsgazdagok között. 1998-ban, amikor végre megkerestem férjem 60 év előtti árjaigazolását, ehhez csatolva volt egy megsérült keresztlevél. Döbbenet olvastam a Purczel gazdálkodó dédapa mellett Elixabeth Neumeier nevét, és végre mindent megértettem. Az egykori szegény és magát minden téren felküzdő varrólány, örökölt génjei révén járt magasan az átlag felett. Terka néni halála előtt megajándékozott „Elisabeth”

fényképével. Szép vonású, tiszteletre méltó idős nő, kezében imakönyv, kötényes, kispolgári öltözetben látható a képen. A Purczel hagyatékból egyetlen bútorunk maradt meg, egy korabeli stílusnak megfelelő empire szekrény. A Millimári képét, leírva legendáját, a szekrény belső oldalfalára erősítettem, nehogy örököseink kezén elkallódjék.

²² A „Napholz” család eredetét itt nem találtam meg, talán egy soroksári, mélyebb kutatás nyomra vezetne. Viszont felfedeztem a „Historisches Biographisches Lexikon der Schweiz” című műben ezt a nevet, címerével együtt, mint „Bürgergeschlecht des alten Zürich” (a régi Zürich polgármemzetsége) meghatározással. Elképzelhető tehát, hogy egy svájci, bevándorolt családról lenne szó, ezt azonban csak egy Svájcban végzett kutatás tudná megállapítani.

I. táblázat
A SCHOPPER-TÖMÖRY-CSALÁD ALAPÍTÓI ÉS NAGYJAI

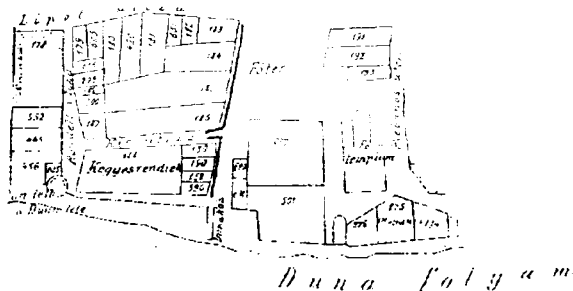

(Forrás: Vörös Károly: Bp. legn. adófiz. Bácskai Vera: Váll. előfut. Kempelen Béla: M. nem. családok Gyengő László: Anyakönyvi kivonatok)

II. táblázat
NYOLC BELVÁROSI HÁZ TÖRTÉNETÉNEK ISMERT ADATAI

1.	59	659	épült 1696 190	épült 1696 189	épült 1690 héz. sz.: 186	épült 1692 185	épült 1692 184	183
2.			1689 kőház	1698 kőház	1688-ban kőház	kőház áll 1688	kőház áll 1688	
3.	626	627	628	629	186	185	184	1843
					596	595	589	590
4.	4. sz.	5. sz.	6. sz.	7. sz.	8. sz.	9. sz.	10. sz.	11. sz.
5.	200 n. öl	70 n. öl	73 n. öl	99 n. öl		713 n. öl	210 n. öl	212 n. öl
6.	2 em.		2 em.	2 em.	1 em.	2 em.	2 em.	2 em.
	Kötő u. (Stricker Gasse)			8. sz.	Kötő u. 10.	Városház-tér 3. Vas-Udvar	Városház-tér 4. Fő-tér	Városház-tér 5. Fő-tér
Staffenberger János: A. Neumeyer 1803-ban csere bőrművesség 1833 előtt ismeretlen	Staffenberger István A. Neumeyer 1848 vétel bőrművesség 1848 előtt ismeretlen múlt	Horváth József Pekár Ilona 1847 vétel és örökség bőrművesség? E. Piffer? 1647 előtt ismeretlen múlt	Almay Erzsébet 1868 örökség Wurm József (Almay) 1808 közárverés. Ez előtt ismeretlen múlt.	Christ-vendéglő: 1888–államosításig Macsenka- Grabovszky bőrkereskedők. 1792–1888-ig Grabovszky-kúria. Péterffy–Metzner 1755–1792-ig Péterffy-palota. Probinger-ház 1714- ig. Előtte M. Brian és átmeneti tuladonosok	Schopper- Neumeyer 1873-tól államosításig (Tömöry) vétel 1776-tól Göttersdorfer 1747– Merzinger 1733– Osterwald 1713– (patikusok) Osterwald mint berlő 1703(-tól a Kehl-házban) Kehl 1699– Russwurm 1695– Knipper 1687–	Staffenberger István. Boller (Müller?) Borbála vétel 1821 bőrkereskedelem ezt megelőzően múlt ismeretlen	Almásy János Horváth Rozália csere. bőr- érdekelttség? múlt ismeretlen	

Rómer Flóris 1758-ra vonatkozó térképe szerint e telkek, ill. házak min német kézben voltak

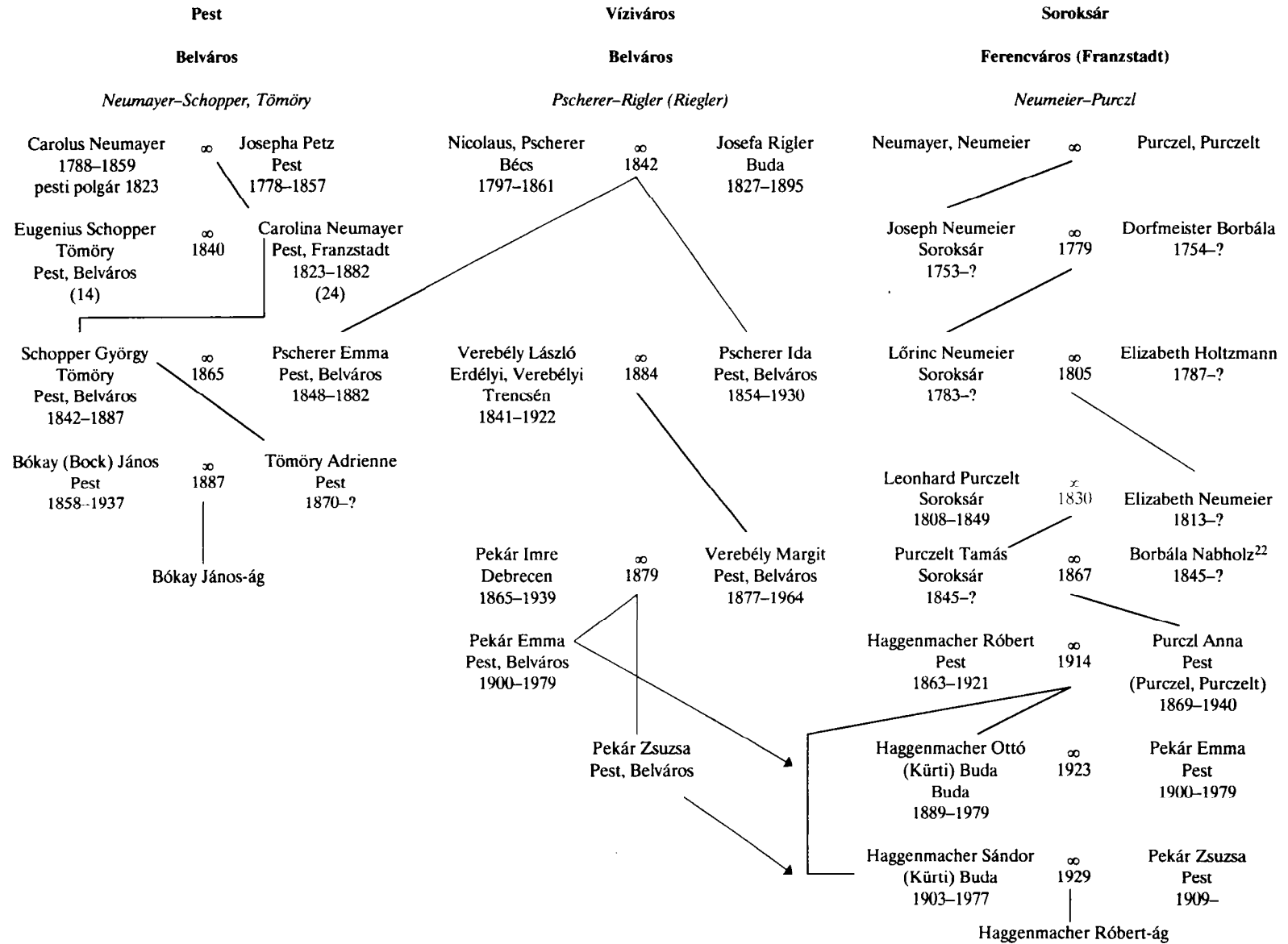

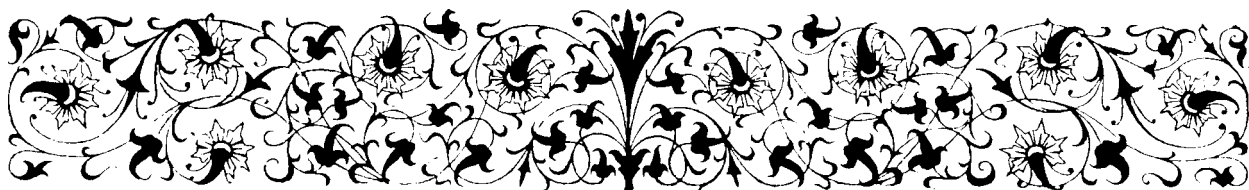
Kiemelve: Schmall: Adalékok
 Pest városa az 1687–1716 években című térképéből.

1. és 2. számú sor Schmall térképe szerint
3. sor Nagy Lajos térképe szerint
4. sor: telekkönyvi számok
5. sor: Bácskai V. Tő II–IV.
6. sor: Bácskai V. Tő III.

Kötő u. 8. és 10. Lechner-adat

III. táblázat
ELÁGAZÓ GYÖKEREK

ROMÁN ÉRDEMRENDEK ÉS ÉRMEK

(Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban – 1998. október 20– november 10.)

A közelmúltban érdekes falerisztikai kiállítást láthatott a közönség a budapesti Hadtörténeti Múzeumban. Románia rendjeleiből, kitüntetéseiből volt átfogó válogatás a tárlókban. A kiállított emlékek a XIX. század közepétől az 1989-es romániai forradalomig terjedő időszakból származtak. 150 falerisztikai emléken (rendjelek, érdemkeresztek, érdemérmek, érmek, kereszték, emlékérmek, emlékkeresztek) túl – kiegészítésként – látható volt három román katonai egyenruha (1895–1930), illetve hét román „harci” zászló (1872–1994).

A bemutatott tárgyak a bukaresti *Muzeul Militar National* gyűjteményéből származtak, ennek megfelelően főként katonai elismerések szerepeltek a kiállításon.

A kiállítás három korszak tárgyait tartalmazta.

I. Falerisztikai emlékek a Románia kialakulása körüli időkből (1860–1878).

II. A Román Királyság időszaka (1881–1948).

III. A szocialista korszak: Román Népköztársaság (1948–1965), illetve a Román Szocialista Köztársaság (1965–1989).

Az adott időszak falerisztikai szempontú tagolása eltér a történelmitől.

I. Az első próbálkozások (1852–1876) önálló román katonai elismerési rendszer kialakítására. Barbu Stirbei, Alexandru Ioan Cuza és I. Károly fejedelmek uralkodása idején.

Ekkor jött létre pl. az *Egyesülés Rendje* (Ordinul Unirii) – 1865-től Statutummal –, a *Románia Csillaga Rend* (Ordinul Steaua României) 1877 és néhány emlékérem pl. a *Katonai Érdemérem* (Pro Virtute Militari) 1860, a *Katonai Érdemérem* (Virtutea Militara) 1864.

A korabeli viszonyok között, a még nem független Romániában, tekintettel a „védőhatalom” Oszmán

Birodalom politikájára, csak igen kevés személy kapta meg ezeket az állami szuverenitást is kifejező kitüntetések.

II. A román katonai elismerési rendszer kialakulása és első korszaka (1877–1931). Az 1877–1878. évi függetlenségi háborút követően, az ország 1881-ben királyság lett. A kezdetben az egykori fejedelemségek (Havasalföld és Moldva) területéből álló állam, 1918-ban a győztes antant országok szövetségeseként (mint a háborúban arányaiban a legnagyobb területet megszerző) létrehozta Nagy-Romániát. Ennek során jelentős korábbi magyar területek is hozzákerültek.

I. és II. (Hohenzollern) Károly uralkodásának időszakában alakult ki egy széles körű, békebeli és háborús időszakban egyaránt élő elismerési rendszer. Nagyszámú rendjelet, díszjelet, érmeket, keresztet stb. alapítottak ebben az időszakban.

A korabeli elismerések többé-kevésbé megfelelnek a nyugat-európai előképeknek. Bizonyos értelemben pl. (tekintettel a Romániában uralkodó német eredetű dinasztiára) egyértelműen német hatás figyelhető meg ezeken a darabokon. Más példányok inkább francia (belga) előképekre mennek vissza. Megint más esetekben a korabeli orosz befolyás mutatható ki. Természetesen törekedtek a nemzeti, vallási stb. jellegzetességek megjelenítésére is: a „román sas” csőrében kereszttel, a román királyi korona, a román államcímer, a keresztvégtű kereszt, az igen jellegzetes uralkodói kettős monogramok, egyes színek stb.

Ebben a korszakban alapították pl. a *Román Korona Rendet* (Ordinul „Coroana României”) 1881, az *I. Károly Rendet* (Ordinul „Carol I.”) 1906, a *Vitéz Mihály Rendet* (Ordinul „Mihai Viteazul”) 1916, az *I. Ferdinánd Rendet* (Ordinul „Ferdinand I.”) 1929.

A román katonai elismerési rendszer modernizálódásának időszaka (1932–1944). Ez II. (Hohen-

zollern) Károly és I. (Hohenzollern) Mihály uralkodásának időszaka, beleértve Ion Antonescu államvezető országlását, 1940–1944. Erre az időszakra egyaránt jellemző az egyes, korábban már létezett elismerések megváltoztatása, átszervezése, illetve új kitüntetések alapítása. 1932-ben a tradicionális Románia Csillaga, illetve Román Korona Rend jelvényeit teljesen megváltoztatták.

Ekkor vettek át (román királyi rendként) Hohenzollern fejedelmi kitüntetések. *Az uralkodóház Rendje* (Ordinul „Casei Domnitoare”) 1935, *Az uralkodóház Bene Merenti Rendje* (Ordinul „Bene Merenti al Casei Domnitoare”) 1935.

Az új alapítások között megemlíthető a *Hűséges Szolgálatért Rend* (Ordinul „Serviciul Credincios”) 1932 és a *Szent György Rend* (Ordinul „Sfintu George”) 1940.

A korszak kifejezetten modern jellegű kitüntetései közé tartozott a *Légügyi Érdeméért Rend* (Ordinul „Virtutea Aeronautică”) 1930, 1938, a *Légügyi Érdeméért Érem* (Medalia „Virtutea Aeronautică”) 1931, a *Tengerészeti Érdeméért Érem* (Medalia „Virtutea Maritimă”) 1936.

A II. világháború időszakában különösen katonai jellegű elismerésváltozatokat hoztak létre (hadikitüntetések).

A szocialista korszakban nagyszámú új kitüntetés keletkezett (1948–1989). Az adott időszakban létrehozott elismerések döntően a Szovjetunió (korabeli) kitüntetései román változatai voltak. A korszak jellegzetes motívumai az ötágú vörös csillag, a sarlókalapács, a fáklya, a munkaábrázolások, a szocialista államcímerek, a vörös (és a nemzeti) színek, sőt az ötszögű orosz (szovjet) kitüntetésszalag forma is.

Megemlíthető pl. a *Szocializmus Győzelme Rend* (Ordinul „Victoria Socialismului”) 1971, a *Haza Védelme Rend* (Ordinul „Apărarea Patriei”) 1949.

Megjegyzendő, hogy a korszak román falerisztikájában bizonyos mértékben helyet kaptak korábbi tradíciók, illetve utaltak egyes (nemzeti) történelmi vonatkozásokra is. Pl. a *Román Népköztársaság Csillaga Rend* (Ordinul „Steaua Republicii Populare Româna”) 1948, amelynek elnevezése 1966-tól: a *Román Szocialista Köztársaság Csillaga Rend* (Ordinul „Steaua Republicii Socialista Româna”). Megemlíthető még a *Tudor Vladimirescu Rend* (Ordinul „Tudor Vladimirescu”) és a *Tudor Vladimirescu Érem* (Medalia „Tudor Vladimirescu”) 1966.

A budapesti román falerisztikai kiállításon, leginkább a királyság időszakából láthattunk átfogó jelle-

gű anyagot. A bemutatón nem szerepeltek egyes kiemelt ritkaságok, mint pl. az I. Ferdinánd Rend, az Érdemrend, a Szent György Rend, illetve (az 1944 utáni időszakból) a Román Szocialista Köztársaság Hőse, illetve a Szocializmus Győzelme Rend sem. A kiállításon nem törekedtek az egyes román elismeréseknél oly jellemző, nagyszámú típus, akár részleges bemutatására sem (pl. a Románia Csillaga Rend, a Román Korona Rend). Ezzel szemben bemutatták lényegében az összes jellegzetes rendjelet, kitüntetést, emlékérmét, kezdetektől a rendszerváltozásig, különösen részletezve a királyság időszakát.

A ritkaságok közül megemlíthető az I. Károly Rend nagykeresztje (a csillaggal) tokban, a Hűséges Szolgálatért Érdemrend (Ordinul „Serviciul Credincios”) 1932, lánc tokban.

A korai időszak emlékei közül megemlíthető a Katonai Vitézségért Érem I. osztálya (Medalia „Virtutea Militară”) 1872, a Dunai Átkelésért Kereszt (Crucea „Trecerea Dunăii”) 1878, a Függetlenség Védelmezőinek Érme (Medalia „Apărătorii Independentei”) 1878, az Erzsébet kereszt (Crucea „Elizabete”).

A királyság időszakából látható volt – adott esetben különféle osztályok, fokozatok, változatok reprezentálásával – a Vitéz Mihály Rend, a Románia Csillaga Rend, a Román Korona Rend, a Légi Érdeméért Rend és Érem, a Mária Királyné Kereszt (Crucea Regina Maria) 1917, az Egészségügyi Érdemkereszt (Crucea „Meritul Sanitar”) 1913, a Tengeri Érdeméért Érem, az 1916–1918-as háború Emlékkeresztje (Crucea „Comemorativa a Razboiului”) 1916–1918) 1918, a Kommunizmus elleni kereszties hadjárat Érem (Medalia comemorativa „Cruciade Impotriva Comunismului”) 1942.

A szocialista korszak anyagából megemlíthető a Román Szocialista Köztársaság Csillaga Rend, az Augusztus 23. Érdemrend (Ordinul „23 August”) 1959, a Haza védelme Rend, a Katonai Érdemrend (Ordinul „Meritul Militar”) 1954, és a Katonai Érdemérem (Medalia „Meritul Militar”) 1954, s Tudor Vladimirescu Rend és Érem, a Fasiszta iga alóli felszabadulás emlékérem (Medalia „Eliberării de sub jugul fascist”) 1949, az Emlékérem a Román Néphadsereg megalakulásának 10. évfordulójára (Medalia jubiliare „10 ani de la înființarea primelor unități ale Armatei Populare Române”) 1953.

A kiállítást megtekintve a magyar látogató elgondolkodhat azon, hogy míg 1916-ig nem volt ritka, hogy magyarok is kaptak román elismeréseket (külö-

nösen Románia Csillaga és Román Korona Rendet), s romániai románok is részesültek az Osztrák–Magyar Monarchia különféle kitüntetéseiben, addig 1916 óta csak nagyrítkán került sor a két ország ál-

lamlolgárainak (kölcsonös) kitüntetéseire. Így volt ez a két világháború közötti időszakban, de a szocialista korszakban is.

Pandula Attila

AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIA

Bernau, Günter: Der Orden der Krone von Rumänien. (Eine Richtigstellung). „INFO” Nr. 37. Februar 1985. (VI. évf. 1. szám) 14–15.

Catone, Ștefan–Neculae, Șerbănescu–Dumitrașcu, Bedivan: România decorații 1859–1991. Bucuresti, 1992.

Dogaru, Maria: Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol. (Album heraldic.) Bucuresti, 1981. 117–123., 146–148., 156–157., 164–165., 196–229.

Ionescu, N. T.: Decorațiunile Romane. Ordine, Cruci și Medalii. Bucuresti 1915.

Kliemann, (Kurt Gerhard): Phaleristik Roumänien. Berlin (West), 1975.

Link, Eva–Gauggel, Heinz: Fürstlich Hohenzollernsche Orden und Ehrenzeichen. Fridingen 1985. 124–133., 150., 164–166.

Littlejohn, David: Foreign Legions of the Third Reich. Vol. 4. Poland, the Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia. San Jose, 1987. 107–124.

Neubecker, Otfried: Der Orden „Michaels des Tapferen”. Berlin (West), 1958. („Ordenskunde” sorozat Nr. 3.)

Pandula Attila: A magyar falerisztikáról. „Levéltári Szemle” 1989/1. (XXXIX. évf. 1. Szám) 11–22, különösen 17–20., 21–22. (táblázat)

Safta, Ion–Jipa, Rotaru–Velter, Tiberiu–Marinescu, Floricel: Decorații românești de Război 1860–1947. București, 1993. („Collecția Militaria” sorozat)

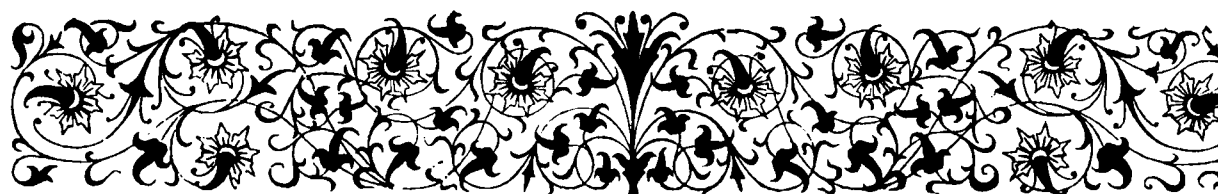
Román érdemrendek és érmek. (A kiállítás tárgyainak listája, sokszorosítás.) Bp., 1998.

I. Károly Rend nagykeresztje a csillaggal (a szerző felvétele)

Hűséges Szolgálatért Érdemrend (a szerző felvétele)

KÖNYVISMERTETÉS

BLAZOVICH LÁSZLÓ (szerk.): *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Dél-alföldi évszázadok 9.*, Szeged, 1996. 355. oldal, térképmelléklet

Értékes és hasznos könyv látott napvilágot Szegeden, egy sikeres sorozat 9. köteteként. Egy ilyen terjedelmű sorozat egészében is értékelhető lenne, amire a recenzensnek volna is hajlandósága – csak hát e rovatban egyes műveket szoktunk ismertetni, így csak megemlíjtük, hogy a sorozat előző kötetéről már beszámoltunk a közelmúltban.

Régészeti leírás, névfeltés, birtoklástörténet – így adja meg a bevezető tömören az egyes szócikkek szerkezetét. E hármas tagolás egyik-másik eleme ugyan néhol elmarad, de hát ezért a szerzők nem hibáztathatók. Ha nincs adat, mit tehetünk? Egyre sűrűbben találkozhatunk azzal a gyakorlattal, hogy egy mű a középkorról beszél, ennek határát azonban nem a régen meggyökeresedett 1526-ra teszi, hanem esetleg 1541-re, vagy még későbbre, a század végére. Mindenképp célszerű eljárás, a tárgyalt anyag logikája ezt kívánja meg, ezért a mű ilyen időhatár választását csak helyeselhetjük. (Elgondolkozhatunk azon is, hogy mit nyerhettünk volna, ha családi okmánytáraink nem állnak meg 1526-nál, hanem még egy jó fél századdal tovább lépnek.)

„A helyszűke miatt természetesen nem minden adat került lejegyzésre.” – áll a bevezetőben. Ez mindenképpen sajnálatos dolog, amit nem tartunk természetesnek. *Jakó Zsigmond* 60 évvel ezelőtt a török pusztítás előtti Bihar adatainak összegyűjtésénél teljességre törekedett. Anjou- és Zsigmondkori oklevél-tárainknál elhagyhatunk-e adatokat? A kérdés fel sem vetődik.

A teljesebb adatközlés hasznára egyetlen példa kapcsán mutatunk rá. A Zaránd megyében fekvő Jánosgyháza tárgyalásánál szerepel a *Hathy* család (*Hathi* névalakkal). Forrásként Csánki van megadva, más helyről tudjuk viszont, hogy a megadott, 1487-es évben egy oklevél *simonkerek*i *Hathy Tamás*ról tesz

említést. Az említett prédikátum tudunkkal csak egyetlen helyt szerepel. Értéke a családkutató számára rendkívüli. Simonkereki a műben Erdőskereki címszó alatt szerepel, itt a *Hathy* családra való utalást nem találunk. Valóban azért, mert ilyen nem maradt fenn, vagy csak a szerző hagyta el? Bánhegyesen is szerepeltek *Hathy*ak, de a megfelelő címszó nem említi őket. A család nevééről még annyit, hogy a középkorban Zaránd, Csanád és Arad megyében tucatnál több *Hathyról* tudunk, szinte kivétel nélkül *Hathy* a nevük írása, az i-betűs formát egyáltalán nem használták. (*Hathy János Sebestyén* lovashajdú százados neve a címeres levélben *Hati* formában szerepel, csak úgy, mint azután számos utódjái is, de hát ez már újkor.)

Etimologizálni nehéz kenyér, a Dengeleg helységnevről például tudhatjuk ugyan, hogy nem dolgi lug, hanem döngöleg (kis döngölt halom) a magyarázata, a szeghalomról azonban valószínűleg soha sem dönthetjük el, hogy a szegletben lévő halom, avagy barna halom-e a jelentése, stb. Az *Inad* és *Inak* helynevek magyarázatát mégis szóvá tesszük. Az előbbire ezt olvashatjuk: „Alapjául az *Ina: na* személynév szolgált... alapja az ősi magyar ni főnevünkben keresendő.” Az utóbbi magyarázata így fest: „... talán kapcsolatba hozható a régi magyar *Ina: na* személynévvvel, amely viszont ismeretlen eredetű. Az ni szavunkkal való kapcsolata nem valószínűsíthető.” Ezek után mit higgyünk? Úgy vélem eligazításra célszerű nyelvészhez fordulni!

Már 1283-ból ismerjük az *Inuk* nevet, ami később *Inok*, majd *Inak* alakban szerepel. E szó a köztörökből származik, a csuvasos törökben a megfelelője a *Jenő*, amit törzsnévként jól ismerünk. Arra, hogy a névmagyarázatnál célszerű az óvatosság megemlítenünk néhány hasonló hangalakú helynevet: *Ináncs*,

Inánd, Inárcs. Ezek mind az ótörökből eredeztethetők, rendre az inancs = hit, inan = hisz, inal = előkelő szóból származnak. Ismerünk még egy szlovák Iňa nevű falut, ez levezethető a magyar János névből, ezzel azonban talán fölösleges itt foglalkoznunk. A Jenő törzsnév előfordulásának felfedezése ugyan öröm, de ebből elhamarkodott következtetést levonni kár volna. „A helynevek tanúságát csak más adatok erősítésére, másodrendű bizonyíték gyanánt használjuk fel.” – figyelmeztetett *Hóman Bálint* („Turul”, 1912. 90.).

Még egy etimológiai megjegyzést teszünk, mégpedig a *Makra és Makrafarka* helynevek kapcsán. Távol álljon tőlünk, hogy belekössünk az összsláv mokr (nedves) szóból való eredeztetésbe. Lehetséges, hogy az említett településeknek a neve, vagy talán a

Szatmár megyében volt *Makráé* innen ered. Meggondolandó azonban a következő. A *Makra* hegy híres szőlőtermő vidékként volt ismert (promontorium Macra, már a középkorban). Egy szőlőtermő oldal nem szokott nedves lenni. Zemplénben is ismerjük egy *Makra* hegyet, sőt *Makramált* (ma *Makra*-oldal). Ezen a hegyen is terem szőlő, a mál – mint tudjuk – déli, napos oldalt jelent, sőt: a *Makra* hegy egy része szerepel *Szárzaberek* néven is (ez *Makkoshotyka* határában található). Csak felemlítjük – részletezés nélkül – hogy ez a név is eredeztethető a törökből.

Végezetül csak ennyit: a kötetet melegen ajánlhatjuk helytörténésznek, családkutatónak, a vidék múltja iránt érdeklődő nagyközönségnek.

Makra Zsigmond

BÓNA GÁBOR: *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. Első kötet: A–Gy, Második kötet: H–Q. 532, illetve 745 oldal, számos szövegekzi arcképpel.* Heraldika Kiadó, Budapest, 1998.

Hatalmas, mintegy 8000 személyre kiterjedő adathalmazt kap kézhez az olvasó a háromkötetes műben. (A harmadik kötetéről még nem számolhatunk be, de várhatólag 1999-ben ez is megjelenik.) Ha kezünkbe vehetjük a harmadik kötetet, akkor lényegében egy ötkötetes sorozat záró kötetét is birtokolhatjuk, a családtörténeti és hadtörténeti kutatás nagy nyereségeként. Lényegében sorozat – bár formailag nem, hiszen a tábornokokról és törzstisztekről, illetőleg a századosokról szóló kötetek más cím alatt, más kiadónál, évtizeddel korábban jelentek meg.

Az ilyen, személyi adattár jellegű művek adatgyűjtését befejezni nem lehet, mindössze meg lehet szakítani. A magasabb rangú tisztek adatai eléggé egyöntetűek voltak, és teljesnek is tekinthettük őket, esetünkben viszont sok a hiány. A felsorolt személyeknek mintegy háromnegyed részénél található szabatos adatokat: születési év, hely, végzettség, foglalkozás, katonai tevékenységének adatai, a szabadságharc utáni tevékenysége, stb. Az állománynak mintegy negyed részénél a pusztas név után, csak a rendfokozat, esetleg a csapattest megjelölése olvasható. Ez ugyan sajnálatos hiány, azonban a szerző aligha hibáztatható érte. Az adatgyűjtés végnélküli folytatása teljesebbé tehet ugyan egy ilyen művet, azonban azt kell mondanunk: hiba lett volna egy ilyen értékes anyag közlésével tovább késlekedni. Nyilvánvaló, hogy az esetleges újabb kiadás pontosítható, illetve pótkötet megjelentetése is elképzelhető. A szerző

máris értékes további adatok birtokába jutott, amire csak egy példát közlünk. Krudy Kálmánról csak annyit tud a könyv, hogy hadnagy és felügyelőtisz, a Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvében viszont számos további adatot is közöl róla.

Úgy hisszük, hogy a könyvben kevés hiba, pontatlanság, elírás található, de hát az ilyesmit ellenőrizni nagyon nehéz. Csak mutatóba említjük: a Makray család prédikátuma – amit már az 1400-as évek dereka óta használ – felpestesi és vizsentygyörgyi, nem pedig vizsentygyörgyi. A Nógrád megyében honos Makrai család soha nem írta a nevét ipszilonnal (nem rokonai az előbb említett családnak, nevük 1600 után Makráról formálódott Makraivá) Macejovce alakban is írták, „Matejóc” formában azonban nem. (Absolon Károly szülőfalujaként említetik.) Institoris Gyula előnevének a szokásos alakja mosóci, mivel a Túróc megyében fekvő Mosócról származnak. (Sok esetben Mossóczy vezeték néven is szerepelnek, ilyenkor természetesen nem változtathatunk az írásmódon.) A falu nevét régebben Mossóc, Mossoc, Mosocz változatokban is használták, ennek ellenére nem helyes a könyv mosoczi alakban írt prédikátuma. Nevezett személynél szerepel a nőtlen kitétel is, az ilyesmi után célszerű évszámot írni, ő ugyanis később megnősült.

Makra Zsigmond

HANGODI LÁSZLÓ: Tapolca és környéke 1848/49-ben. I. Tapolca mezővárosa 1848/49-ben. Tapolcai füzetek 19. Tapolca, 1998. 183 oldal, illusztrált, ISBN 963 03 6856 0, ára 300 forint

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára, a Tapolcai Városszépítő Egyesület és a Magyar Millenium Emlékbizottság támogatásával készült munka – részben az eddig megjelent könyvészeti anyagra, de részint levéltári kutatásra is támaszkodva – elsőként próbál meg átfogó képet adni Tapolca 48/49-es történetéről. Szerzője a Tapolcai Városi Könyvtár és Múzeum történész muzeológusa, egyben történelem-rajz szakos gimnáziumi tanár.

Az I. fejezet a Veszprém – ekkoriban Zala – megyei, igen jelentős borászatot űző, erősen agrár jellegű, bár céhes iparral és kereskedői réteggel is rendelkező, mintegy 3300 fős veszprémi püspöki mezőváros reformkori arculatát, mindennapi életét mutatja be. Megtudhatjuk, hogy melyek voltak a helyi anyagi és szellemi értékek, amelyekért adott alkalommal fegyvert fogni is készek voltak a helybéliek.

A II. fejezet a Tapolcán 1848-ban történt eseményekről (pest–budai forradalom és a pozsonyi országgyűlés híreinek helyi fogadtatása, az áprilisi törvények rendelkezéseinek végrehajtása, képviselőválasztás, újoncozás, csapatmozgatások, év végi császári megszállás, stb.), a III. a helyi nemzetőrség megszervezéséről és harcairól (Dráva-mente, Pákozdi, Muraköz) tájékoztat, s szerepel benne a tapolcai nemzetőrök (378 fő) névsora is, a neveken túl esetleges további kiegészítésekkel.

A IV. fejezet az 1849-es esztendő helyi eseményeit (császáriak berendezkedése, majd tavasszal a magyar hatóságok visszatérte, újoncozások lefolyása, augusztus–szeptember folyamán a császári erők végleges felülkerekedése) ismerteti.

Az V. fejezetben a szabadságharc azon katonai alakulatainak – 47., 56., 7. zászlóalj, 5., 16., 7., huszárezredek – történetét követhetjük nyomon, ame-

lyekben tapolcaiak is szolgáltak. E fejezet a tapolcai honvédek (105 fő) név- és adattárával zárul.

A VI. fejezet 24 tapolcai születésű vagy itt élt honvéd – 11 tiszt, 1 táborigabbi, 12 legénységi személy – életútját ismerteti részletesebben. A többiek esetében – adatok hiányában – ez nem volt megvalósítható.

A VII. fejezet a város szabadságharchoz fűződő emlékhelyeit (síremlék, emléktáblák, Kossuth-dombormű) mutatja be.

Időrendi áttekintés, forrásjegyzék, jegyzetek és illusztrációs anyag (részben a szerző rajzai) egészítik ki a kötetet.

Az országos eseményekre is jó arányérzékkel utaló, logikus szerkezetű munka, köz- és helytörténeti vonatkozásain túl, a „Turul” olvasóit elsősorban genealógiai adatai miatt érdekelheti. A honvéd- és nemzetőrsztek mellett, az altisztek és a legénység családi, személyes adatait is, a lehetőségek szerint minél pontosabban igyekezett összegyűjteni a szerző. Közülük nem egynek a leszármazottai ott vagy a környéken élnek, s bár néhányuk büszke 48-as elődeire, és máig őrzi azoknak emlékét, a többségnek valószínűleg fogalma sincs felmenői 48/49-es archontológiájáról. Megismerhetjük a városka korabeli tisztviselőit (bíró, tanácsosok, stb.) és intelligenciáját (lelkészek, tanítók, ügyvédek, patikus, szülésznő, stb.) is.

A munka tervezett – remélhetőleg hamarosan elkészülő – II. kötete a tapolcai járás falvainak 48/49-es történetét fogja bemutatni.

A már megjelent és a tervezett kötet remélhetőleg olyan maradandó eredményei lesznek a 150 éves évfordulónak, amelyeket a későbbi nemzedékek is haszonnal forgatnak majd.

Rainer Pál

A történelem segédtudományai. Szerkesztette BERTÉNYI IVÁN. A történettudomány kézikönyve I. Pannonica Kiadó, Osiris Kiadó, Budapest, 1998. p. 375, ISBN 963 379 371 8

Mint ahogyan a szerkesztő előszavából kiderül, jelen munka egy háromkötetesre tervezett vállalkozás 1. kötete. A második kötet bizonyos elméleti kérdéseket tárgyaló és a forrásokat őrző társtudományt (levéltártant, muzeológia, stb.), a 3. pedig a „jobb híján egyenlőre rész- vagy rokontudománynak nevezett diszciplinákat” fogja ismertetni. A magyar történet-

tudományban nem előzmény nélküli a hasonló vállalkozás. A Magyar Történeti Társulat 1920-ban határozta el, hogy megjelenteti a Magyar Történettudomány Kézikönyvét, három kötetben. Bár ez az elképzelés egészében soha nem valósult meg, egyes részei megjelentek. (Így pl. a „Turul” olvasóit érdeklő stúdiumokról: Gárdonyi Albert: A történelmi segédtu-

dományok története, Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan, Magyar Történettudomány Kézikönyve II. kötet 1. és 3. füzet. Budapest, 1926, 1930.)

A jelen munka voltaképpen az azonos címmel és szintén Bertényi Iván szerkesztésében 1985-ben, majd bővítve 1986-ban megjelent, a fenti hagyományokra is támaszkodó könyv újabb, módosított kiadása. Az 1986-os és a jelen (1998-as) kiadást elsősorban egyetemi tankönyvnek tekinthetjük, de természetesen haszonnal forgathatja bárki más is, aki érdeklődik ezen szakterület iránt.

Az epigráfia (Kubinyi Andrásról), a papírológia és a metrológia (mindkettő Bogdán Istvántól), a címertan és a pecséttan (mindkettő Bertényi Ivántól) című fejezetek szövege változatlanul, vagy csak igen csekély változtatással megegyezik az 1986-os kiadással. Legalábbis minimális „modernizálás” előnyére vált volna ezeknek a fejezeteknek is. E nélkül a 281. oldalon I. András királyunk kezdő uralkodási éve változatlanul továbbörökítette a korábbi kiadás nyomdahiús 1056-os dátumát is. A genealógiai fejezetnél (16. old.) említés történt a „Turul” 1950-es beszüntetéséről. Jó lett volna utalni rá, – hiszen fontos és örvendetes az 1986-os állapothoz képest –, hogy 1992-ben újraindult, s azóta ismét folyamatosan működik folyóiratunk. A metrológiai fejezet irodalomjegyzékében „megjelenésre vár” jelzéssel szereplő Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601 – 1874. c. munkája már 1990-ben megjelent. De megjelent azóta Bogdán: Magyarországi úr-, térfogat-, súly-, és darabmértékek 1874-ig (Bp. 1992.) c. másik alapvető munkája is. Ezekre szintén utalni lehetett volna.

Átdolgozva, javítva, részint kiegészítve, részint rövidítve kerültek közlésre a paleográfiát (Érszegi Gézáról), a pénztörténetet (Gedai Istvántól) és az insignológiát (Pandula Attilától) ismertető fejezetek.

Egyes korábbi fejezeteknek a szerzője is változott az 1986-os kiadáshoz képest. Így a genealógiáról most Pandula Attila (1986: Kállay István), az archontológia-prozopográfiáról Engel Pál (1986: csak archontológia Fallenbüchl Zoltántól), a történeti földrajzról Bak Borbála (1986: Kristó Gyula), a kronológiáról Szögi László (1986: Kristó Gyula), az oklevéltanról Solymosi László (1986: Érszegi Géza) értekeztek.

Merőben új fejezetek a történeti ökológia (R. Várkonyi Ágnesről), az irattan (Borsodi Csabáról), a filológia (Kristó Gyuláról). Ezek sem az 1985-ös, sem az 1986-os kiadásban nem szerepeltek.

Ellenben 1986-ban még szerepelt kodikológia (Csapodi Csabáról), papírpénz-történet (B. Nánási

Évától), történeti éghajlatlan (Draskóczy Istvántól), történeti névtan (helynévtan: Kristó Gyulától, személynévtan: Bodonyi Ilonától) teljesen kimaradtak a jelen kiadásból.

Egy Draskóczy István által írt, „Egyéb történeti segédtudományok” című zárófejezet további 11 segédtudományt – történeti grafológia, pszichohistória, falerisztika, hangdokumentum, film-videoszalag, mikrofilm, számítógépes adathordozók, rádiokarbonos kormeghatározás, vexillológia, történeti filatélia, nyomdatörténet – ismertetett. Közülük csak a falerisztika és a vexillológia szerepeltek Pandula Attila tollából – akkor még önálló fejezetekként – az 1986-os kiadásban.

Változott a külalak is. Az 1986-os kiadás gyenge papírjához és puha fedeléhez képest a mostani könyv jó papírral és kemény fedéllel büszkélkedhet.

A könyvben a segédtudományok, és egyúttal többnyire egyben más tudományok legjelentősebb hazai kutatóink összefoglalásában megtaláljuk azokat az ismereteket, amelyeknek legalább az alapszinten való elsajátítása nélkül senki sem lesz igazi történész. Persze, hogy ezen ismeretek közül azután valójában melyeket és milyen mértékben fogunk hasznosítani életünk során, az elsősorban kutatásunk tárgyától, érdeklődési körünktől és még sok egyéb momentumtól függ. A jelen munka – jellegéből fakadóan – elsősorban a hazai tudományos élet, a magyar történelemkutatása során jelentkező segédtudományos kérdésekkel foglalkozik. Az egyes fejezetek végén található irodalomjegyzékek – többnyire külföldi kitekintéssel együtt – pedig a további kutatásra serkenthetnek. Kár, hogy egyes idegen nyelvű munkák címe (27., 174. old.), idegen kifejezések (23. old.), egyes szerzők neve vagy a címekben szereplő nevek (14., 357. old.) hibásan jelentek meg.

Nagy Iván számtalanszor idézett főművének címe – bármennyire is szokatlan esetleg a mai fülnek – „Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal”. Tehát nemzék- és nem nemzékrendi táblákkal, ahogyan szinte mindenkinél, aki csak hivatkozik rá tévesen olvashatjuk.

A paleográfiai fejezet 37. példaábrája (a szöveg a 117. oldalon hivatkozik rá) hiányzik (134. old.). Úgy szintén hiányzik a címertan fejezet 27. ábrája (261. old.). A filológiai fejezetben kétszer is (220., 227. old.) olvashatunk DAI szöveg-hagyományról, illetve DAI kéziratról – feltehetőleg nem csak számomra nem világos mi ez –, amíg a 231. oldalon végre kiderül, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin: A bi-

rodalom kormányzásáról (*De administratio imperio*) című művének „fedőneve” ez a rövidítés. A pecséttan fejezet ábrái a sok másolás folytán nagyon gyengék, a 7–11. és 19. ábrák teljesen élvezhetetlenek. Egyes fejezeteknél pl. a papírológiának a műszaki, a papírgyártásra vonatkozó részeinél, az ábrák jelentősen segítették volna a megértést.

Ezen apróbb fogyatékoságok ellenére igen hasznos könyv látott napvilágot, amelyet összevetve ko-

rábbi változatával az is szembeötlő, hogy a divat (korszellem?) vagy egyéni megítélés itt is jelentősen befolyásolhatja az embert, hogy mikor mely segédtdományokat tartja lényegesnek vagy kevésbé lényegesnek. Ez a megítélés nyilván a jövőben is többé-kevésbé ingadozni fog.

Rainer Pál

NIEMANN, DETLEV: *Bewertungs – Katalog. Orden und Ehrenzeichen Deutschland 1871 – 1945. I. (Orden, Ehrenzeichen, Verleihungs – Urkunden, Miniaturen, Etuis.)*
Niemann Verlag kiadása, Hamburg 1999. 632 oldal, 1156 fekete – fehér kép, ISBN 3-934001-009.

Nagyszabású összefoglalási kísérlete a szerzőnek a *viselhető és a nem viselhető*, az „állami” és a *nem „állami”* elismerések vonatkozásában 1871 – 1945 között, a modernkori német birodalom megalakulása és a (hitleri) III. Birodalom összeomlása közötti időszakban.

A katalógus szerzője – saját kifejezései szerint – nem törekedett az abszolút teljességre a téma kapcsán. Örömmel vár kiegészítéseket, felveendő témajavaslatokat, ismeretlen darabokat stb.

Ennek megfelelően egyes témakörök csupán jelzészzerűek. Így pl. az ország- és tartományi kitüntetések 1918-1935 közötti részénél a kötetben csak (jelzészzerűen) Danzig Szabadváros elismeréseit mutatják be.

A német (s részben nemzetközi szakirodalomban) sok hasonló (karakterű) katalógussal találkozhat a szakember. Niemann katalógusánál elsősorban kiemelném a színvonalas, sok különlegességet is tartalmazó képanyagot, a kiváló képminőséget, az igen szép nyomdai kivitel.

Újszerűsége a kitüntetések, miniatűrök, adományozási okmányok, tokok egyidejű felvázolása.

Bizonyos értelemben csalódást jelent a mű éppen a rendkívül sokszínű miniatűr- és adományozási okmány tematikájában, mivel még utalások se mindig vannak a tárgykör sokrétűsége vonatkozásában, a szerző megelégszik a miniatűr és az okmány létezésének megemlékezésével.

Az egyes elismeréseknél sokszor olvashatunk szakmagyarázatokat, így pl. az adományozott darabszám, az esetleges főbb változatok, az előállítók, kópiák stb. vonatkozásában.

A kötet tematikus bontása a következő: 1. Német Birodalom 1871 – 1918., 2. Szabadcsapatok, önkéntes

egységek, katonaszövetségek, szervezetek, 3. A Weimari Köztársaság kitüntetései, 4. Országok és tartományok kitüntetései 1918 -1935. (pl. sport-, Birodalmi Népélelmezési Szervezet, Acélsisak Szövetség, Műszaki Kisegítőszolgálat stb.), 6. A III. Birodalom katonai kitüntetései.

Ebben a tagolásban vitatható pl., hogy miért éppen az általában a legelőkelőbbnek tartott, s így többnyire előre sorolt katonai elismerések kerültek a kötet végére, illetve, hogy a Német Vöröskereszt-kitüntetések miért szerepelnek a politikai kitüntetések között?

Felmerül (felmerülhet) kétség a katalógusban közölt egyes elismerések egykori létezésével kapcsolatban. Bár megjegyzendő, hogy ezeket a III. Birodalom időszakából való kitüntetések általában közlik a német- és nemzetközi szakirodalomban is, bár tényleges korabeli létezésük, adományozásuk nem kimutatható. (Esetenként valószínűleg tervezetekről, prototípusokról – is – lehet szó.)

A közölt képanyagon belül túlnyomórészt kitüntetések szerepelnek, sokkal kisebb arányban okmányok, illetve tokok. A kötetben láthatók ún. viselési képek is. A kitüntetések esetében gyakori a hátoldal, sőt egyes – gyűjtői szempontból fontos – részletek felvételei. Ez igen jól használható a témával foglalkozók számára. Sajnos, mint a falerisztikai szakirodalom nagy részénél általában, a képek nem arányosan kerülnek bemutatásra, nem egységes nagyságrend (pl. arányos kicsinyítés) szerint közli őket a szerző.

Egy katalógus általában közöl árat, Niemann Detlev is ezt teszi (sokan lényegében ezért vásárolják meg a kötetet). Az „árképzés” erősen szubjektív dolog. A közölt árak általában „középpárszintként” szerepelnek. Ezt (akár jelentősen is) befolyásolhatja a

darab állapota, előállítási minősége, helye, esetlegesen (hiteles provenienciája) stb. De ugyancsak fontos lehet a helyi, vagy a nemzetközi kereslet is. (Mint ismeretes, a kötetben kiemelten tárgyalt III. Birodalom emlékei iránt világszerte nagy érdeklődés nyilvánul meg.)

Megítélésem szerint egy részletes mutató sokat segítené – egy terv szerinti második kiadás esetében – a kötet használhatóságán. Ugyancsak javíthatók, ki egészíthetők lehetnének egyes témák a katalóguson belül.

A „Niemann” *Bewertungs* – Katalóg fontos, az eddigi hasonló kiadványok döntő részénél sokkal terjedelmesebb, színvonalasabb alapmű. Olyan kézikönyv (katalógus), amely többé-kevésbé az adott korszak egészének német falerisztikáját (a téma kutatásainak mai szintjén) komplexen bemutatja. Így nem hiányozhat a kor emlékeivel foglalkozó kutatók, gyűjtők, érdeklődők kézikönyvtárából.

Pandula Attila

BOROŠAK-MARIJANOVIĆ, JELENA szerk.: 1848 u Hrvatskoj. Hrvatski Povijesni Muzej kiadása Zagreb 1998. 159 oldal, nagyszámú, nagyobbrészt színes illusztrációval ISBN 953-6046-15-6. (A tanulmányoknál részletesebb, angol nyelvű összefoglalókkal.)

A kötet tizenegy tanulmányt közöl 1848-1849 Horvátországról (10 – 91. pp.) Ezt követi a bemutatott 317 tétel részletes tudományos katalógusa (92 – 151. pp.).

A kiállításon nagy számban szerepeltek az események résztvevőinek különféle technikákkal készült ábrázolásai, illetve adott esetben (korai) fényképei is. (pl. – kiemelten – Jelačić József tábornok, Albert Nugent, Ivan Mazuranić). Láthatóak voltak jelvények, pecsétnyomók, viseletek, viseletrészletek (így illír nemzeti öltözetek, illír vörös süvegek), jelentős katonai egyenruhák. Gazdag nyomtatványanyag, vexillológiai emlékek, fegyverek, személyi emléktárgyak, ereklyék.

A kiállított tárgyak között nagy számban voltak, egykor Jelačić tulajdonában volt emléktárgyak. A családi emlékek nagy anyagszámúján belül, mintegy 700 közvetlenül a ő személyéhez köthető relikvia került 1937-ben, leszármazói ajándékként, a múzeum tulajdonába.

Ezek közül kiemelendők az egyenruhák, mint pl. a bán 1848-as (magyar viseletű) tábornoki atillája és kucsmája, illetve egyes személyes tárgya, mint pl. (úti írókészlete, úti toalettkészlete, kamarási kulcsa bojtjal.

A kiállításon szerepeltek még olyan ritkaságok is, mint pl. szerzsán öltözeti darabok, illetve egyes, a numizmatika tárgykörébe sorolható ritkaságok is.

A tanulmányok egy része történeti segéd tudományi témájú, illetve szorosan kapcsolódik ezekhez. (Pl. *Bregovac Pisk, Marina*: 1848. a Horvát Történeti Múzeum művészeti gyűjteményében., *Prister, Boris*: Pénzek, emlékérmek, kitüntetések 1848–1849-ben., *Peić Calderović, Dubranka*: A horvát címer formái a nemzeti újjászületési mozgalom idején 1848–1849., *Borošak-Marijanović, Jelena*: A horvát trikolor az 1848-as horvát mozgalom szimbóluma. *Bošković, Dora*: Hídegfegyverek az 1848-as háborúban. *Jeličić, Janko*: Horvát tűzfegyverek az 1848-as háborúban., *Škiljan, Maja*: Mindennapi használati tárgyak 1848-ban.

Az érdekes, a horvát felfogást dokumentáló kötetben nagyszámú, eddig ismeretlen anyag került bemutatásra. Összességében nagyon sok, érdekes kiegészítést találhat a szakember az 1848–1849-es, döntően a magyarországi emlékanyagra épített szakmai ismereteihez.

Pandula Attila